

SAYI 37 • 2011

OSMANLI ARAŐTIRMALARI
THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

İSAM 

Jeremy Bentham'ın Etkisi ve Yararcılığın Çağdaş Arap Düşüncesine Girişi

Harun Anay*

Jeremy Bentham's Influence and The Introduction of Utilitarian Philosophy to Modern Arabic Thought

Abstract ■ This article aims to study Jeremy Bentham's influence and the introduction of utilitarianism to modern Arabic thought, while also providing insight on his circle of friends, students and followers, including: James Mill, J.S. Mill, Etienne Dumont and John Bowring, by examining Bentham's life, works and philosophy. Recognized as one of the most important modern ethical philosophers, Bentham founded 'utilitarianism,' which eventually had great influence in England, France, Russia, U.S.A, etc.

The article also examines Bentham's books on the *Traité de Législation Civile et Pénale*, which gained him world wide recognition and was published in the corpus of his work compiled by his pupil E. Dumont in 1802. This work was translated into Arabic as *Kitâb Usûl al Şarâ'i*' by the famous Egyptian judge Ahmad Fathi Zaghul, and published in 1891. After evaluating A. F. Zaghul's translation, it is shown that the systematic introduction of utilitarianism into modern Arabic thought was due to this translation, and later on such liberal politicians and thinkers as Sa'd Zaghul and Ahmad Lutfi al Sayyed accepted and defended the utilitarian theory.

Key words: Jeremy Bentham, Utility Theory, Utilitarianism, Influence of Utilitarianism, Theory of Legislation, Moral Philosophy, Liberalism, Philosophical Radicals, James Mill, J.S.Mill, John Bowring, Etienne Dumont, Modern Arabic Thought, Ahmad Fathi Zaghul, Ahmad Lutfi al-Sayyed.

Yarar (utility) kavramı felsefe tarihinde pek çok ahlâk filozofu ve düşünürü tarafından tartışılmakla birlikte, bu kavram ve onunla ilişkili olan haz-elem ikilisini esas alarak genel bir ahlâk felsefesi kuran kişi İngiliz filozofu Jeremy Bentham

* Yard.Doç.Dr., M.Ü.İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.

(ö. 1832)'dir. Kendisinden sonra yararcılık (utilitarianism) olarak anılan bu ahlâk anlayışını o, başta hukuk olmak üzere siyaset, uluslararası ilişkiler, iktisat, eğitim ve din gibi bir çok alana nazarı olarak uygulamaya çalışmıştır. Pratikte ise başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerde fikirlerinin tatbik edilmesi ve yaygınlaşması için büyük çaba harcamıştır.

Bu gayretlerin sonucunda Bentham felsefesinin etkisi sadece İngiltere ile sınırlı kalmamış Avrupa ve Amerika kıtasındaki ülkelerde ahlâk, hukuk, siyaset ve iktisat gibi alanlarda gelişen düşünce hayatı üzerinde derin izler bırakmıştır. Bu büyük başarı bir yandan Bentham'ın ve onun öğrencilerinin ya da fikirlerini paylaşan arkadaşlarının; yararcı teoriyi farklı alanlara uygulama, popüler eserler yazma ve devlet kademelerinde etkili olarak bu felsefenin ana ilkelerini uygulama sahasına koyma gibi yöntemlere başvurmaları ile gerçekleşirken, öte yandan ise Bentham'ın ve yararcılığı savunan onun dışındaki düşünürlerin kaleme aldıkları eserlerin yeni baskılarının yapılması ve başka dillere çevrilmesi yoluyla olmuştur.

Anılan faaliyetler, yararcılık felsefesinin XIX. yüzyılın başlarından itibaren İngiliz düşünce hayatında yavaş yavaş hâkim olmasını sağlamıştır. Sanayi devrimiyle İngiltere'nin büyük imkanlara kavuşması ve başta Hindistan olmak üzere dünyanın pek çok bölgesinde sömürgecilik faaliyetleri yürütmesi ile yararcılığın kuruluşu ve yaygınlaşmaya başlaması aynı dönemde olmuştur. Bu yüzden de, başta İngiliz sömürgesi olan ülkeler olmak üzere pek çok ülkede yararcı felsefe yaygınlaşma imkanına kavuşmuştur. Buna, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yararcı felsefeye dayanan ve onun devamı olarak gelişen pragmacı felsefenin kurulması ve XX. yüzyılın başlarından itibaren A.B.D.'nin âdetâ resmî felsefesi haline gelmesi de eklendiğinde, yararcılığın etkisinin, ahlâk felsefesi tarihinin en önemli araştırma alanlarından biri olduğu rahatlıkla anlaşılır.

Bu sebeplerle, Bentham ve yararcılığın başta İngiltere olmak üzere pek çok ülkedeki tesiri hakkında XIX. yüzyılın ortalarından beri araştırmalar yapılmaktadır. Ancak, yararcılığın ve onun devamı olan pragmacılığın; Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerindeki düşünce hayatı ile XX. yüzyılın ilk yarısına kadar Türk düşüncesiyle çok yakın ilişkide bulunan Arap düşüncesine etkisi hakkında –tespit edebildiğimiz kadarıyla- henüz herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

Konuyla ilgili boşluğu doldurmaya yardımcı olmak üzere bu makalede, Bentham'ın etkileri ile yararcı felsefenin çağdaş Arap düşüncesine girişi ele alınacaktır. Bunun için önce, Bentham'ın hayatı, eserleri, felsefesi ve etkileri hakkında bilgi verilecek; daha sonra ise, onun yararcı ahlâk ve hukuk felsefesini anlattığı en önemli yapıtlarından biri olan *Yasama Usulü* (*Traité de Législation Civile et Pénale*) adlı eseri ve bu eserin, 1891 yılında Ahmet Fethi Zağlul (ö. 1914) tarafından

Kitâbu Usûli'ş-Şerâ'i' başlığı altında yapılan Arapça çevirisi incelenecektir. Makalenin sonunda Bentham'ın savunduğu yarar merkezli ahlâk felsefesinin çağdaş Arap düşüncesine girişi değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

A) Jeremy Bentham ve Felsefesi

İngiliz felsefesinin başlangıcı ve içine hangi filozofların dahil olduğu hususu tartışmalı olmakla birlikte John Scotus Erigena (ö. 877), Salisbury'li John (ö. 1180), Roger Bacon (ö. 1292) ve Ockam'lı William (ö. 1349) gibi filozoflar, bu felsefe geleneğinin başlangıç dönemindeki önemli şahsiyetler olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte İngiliz felsefesi, tüme varım yöntemini savunduğu *Yeni Organon* (1620) ile İngilizce'de yazılan ilk felsefe kitabı kabul edilen *Öğrenmenin Gelişmesi* (1626) adlı eserleri dolayısıyla, Francis Bacon (ö. 1626) ile başlatılmaktadır. Daha sonraki asırlarda yaşayan, Hobbes (ö. 1679), Locke (ö. 1704), Shaftesbury (ö. 1713), Hutcheson (ö. 1746), Berkeley (ö. 1753), Hume (ö. 1776), A. Smith (ö. 1790), D. Hartley (ö. 1757), J. Priestley (ö. 1804), W. Paley (ö. 1805) ve Thomas Reid (ö. 1796) gibi farklı alanlarda meşhur olan pek çok İngiliz filozofu bulunmaktadır¹.

Sadece örnek kabilinden isimleri sıralanan bu filozofların hiç birisinin adıyla anılan veya kendilerinin oluşturduğu bir felsefe okulundan bahsedilememektedir. İngiliz düşünce tarihinde Benthamcılık veya yararçılık olarak da anılan düşünce okulunu kuran Bentham, görüşleriyle olduğu kadar, bu özelliği sebebiyle de felsefe tarihinde son derece önemli bir yere sahiptir.

Jeremy Bentham, 4-15 Şubat 1747-1748 arasındaki bir tarihte Londra'da doğdu. Küçük yaşından itibaren iyi bir eğitim-öğrenim gördü ve parlak zekasıyla temayüz eden bir öğrenciydi. Altı yaşına kadar Latince ve Fransızca öğrendi. Londra'daki Westminster Koleji'ni bitirdikten sonra 1763 yılında Oxford Üniversitesi'ne girerek lisans öğrenimini tamamladı². Daha sonra hukuk tahsili yaptı, mezuniyetten kısa bir süre sonra hukuku uygulamaktan çok onu ıslah

1 Quinton, Anthony, 'British Philosophy', Paul Edwards (ed.): *The Encyclopedia of Philosophy*, New York-1972, I, s. 369-396.

2 Bowring, John, *The Works of Jeremy Bentham*, Edinburgh-1843, William Tait, X, s. 1; McClelland, J.S., *A History of Western Political Thought*, Londra-1996, Routledge, s. 450; Ebenstein, William, *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri*, çev. İsmet Özel, İstanbul-2001, s. 279; Copleston, F., *Felsefe Tarihi, Yararçılık ve Pragmatizm*, çev. D.Canefe, İstanbul-2000, İdea Yayınevi, VIII/a, s. 9; Atkinson, Charles Milner, *Jeremy Bentham, His Life and Work*, Londra-1905, Methuen and Co., s. 2; Davidson, William L., *Political Thought in England, The Utilitarians from Bentham to J.S.Mill*, Londra-1929, Thornton Butterworth Ltd., s. 31; Leslie, Stephen, *The English Utilitarians*, Londra-1900, Duckworth and Co., I, s. 170.

etmenin daha uygun olacağı kanaatine ulaştı. Bu yüzden de avukat olarak çalışmayıp hayatının geriye kalan kısmını İngiliz hukuk sisteminin ıslahı üzerine yazılar yazmak, eserler kaleme almak ve projeler hazırlamakla geçirdi³. 6 Haziran 1832'de Londra'da vefat etti⁴.

Hayatının büyük bir kısmını İngiltere'de geçiren Bentham, başka ülkelere gezilerde de bulunmuştur. İlki 1770 yılında olmak üzere Paris'i defalarca ziyaret etmiştir. Bu ziyaretleri sonucunda D'Alembert (ö. 1783), J. P. Brissot (ö. 1793) ve Andre Morellet (ö. 1819) gibi Fransız siyasetçi ve düşünürleriyle arasında dostluk oluşmuş, özellikle bunların ilkiyle yazışmalarda bulunmuştur. 1789 yılında yapılan Fransız Devrimi'ni yakından takip etmiş, bu devrimde rol alan Comte de Mirabeau (ö. 1791) gibi bazı liderlerle arkadaşlık kurmuştur. Bu ilişkileri ve fikirlerinin yaygınlaşması sonucunda 26 Ağustos 1792 tarihinde Fransız Millî Meclisi tarafından kendisine onursal vatandaşlık verilmiştir⁵.

1785 yılının Ağustos ayında yaklaşık iki buçuk yıl süren bir geziye çıkan Bentham, İngiltere'den hareket ettikten sonra, Fransa ve İtalya üzerinden İzmir'e gelerek burada bir ay ikamet etti. Daha sonra oradan ayrılarak deniz yoluyla 1785 yılının tahminen Kasım ayında İstanbul'a ulaştı. Burada beş veya altı hafta bir İngiliz tüccarıyla birlikte kaldıktan sonra, kara yoluyla Bükreş (Romanya) üzerinden 1786 yılı Şubat ayında o sırada Rusya Devleti'nin emrinde general olarak çalışan ve büyük bir tersane tesisinin yöneticisi olan kardeşi Samuel Bentham (ö. 1831)'ın Krikov (Beyaz Rusya) yakınındaki mâlikânesine vardı⁶. Rusya'daki seyahati sırasında bir yandan eser yazarken öte yandan Rus yöneticilerine projeler sundu. Nihayet, 1787 yılının Kasım ayında İngiltere'ye dönmek üzere Rusya'dan ayrıldı. Ülkesine dönüş yolunda, Polonya, Almanya

3 Ebenstein, W., *a.g.e.*, s. 279; Davidson, W.L., *a.g.e.*, s. 31; Cevizci, Ahmet, 'Bentham, Jeremy', *Felsefe Ansiklopedisi*, İstanbul-2004, Etik Yayınları, II, s. 289.

4 Bowring, J., *The Works of Jeremy Bentham*, Edinburgh-1843, William Tait, XI, s. 76; Atkinson, C.M., *a.g.e.*, s. 207.

5 Bowring, J., *a.g.e.*, s. 87; Leslie, S., *The English Utilitarians*, I, s. 179; Atkinson, C.M., *Jeremy Bentham, His Life and Work*, s. 95-125; Davidson, W.L., *Political Thought in England, The Utilitarians from Bentham to J.S.Mill*, s. 36; Nys, Ernest, 'The Codification of International Law', *The American Journal of International Law*, I, Sy.4 (Oct. 1911), s. 876-877.

6 Atkinson, C.M., *a.g.e.*, s. 77-78; Leslie, S., *a.g.e.*, I, s. 170, 189, 200; Pease-Watkin, Catherine, 'Bentham'ın 'Panoptikon'u ve Dumont'un 'Panoptique'i', *Panoptikon: Gözün İktidarı* içinde, çev. Barış Çoban, İstanbul-2008, Su Yayınevi, s. 78; Werrett, Simon, 'Potemkin ve Panoptikon: Samuel Bentham ve Onsekizinci Yüzyıl Rusyasında Mutlakiyetçi Mimarı', *a.g.e.* içinde, s. 89-96.

ve Hollanda'yı da ziyaret ederek 1788 yılının Şubat ayı başında Londra'ya ulaştı⁷.

Bentham'ın ölümünden sonra geriye on binlerce yaprak el yazısı not, kitap müsveddeleri ve mektup kopyaları gibi belgeler kalmıştır. Halen Londra Üniversitesi'nde muhafaza edilen evrakı, filozofun hayatta iken basılan eserlerinin yazdıklarının çok az bir kısmı olduğunu göstermektedir. Bentham'ın eserleri, esas itibariyle ahlâk, siyaset, hukuk, reform projeleri, eğitim, iktisat ve din konularındadır.

İlk matbu kitabı, *Hükümet Üzerine Görüşler* adını taşımakta olup yazar adı olmaksızın (anonim) 1776 yılında Londra'da yayımlanmıştır⁸. Ahlâk ve hukuk felsefesi alanındaki en önemli eserlerinden biri *Ahlâk ve Yasama İlkelerine Giriş* adını taşımaktadır. 1789 yılında yayımlanan bu eserde Bentham; kurucusu olduğu yararçılık felsefesinin temellerini oluşturan yarar ilkesi, haz ve elemeler, hazların ölçülmesi, haz ve elem çeşitleri, insan fiilleri ve saikleri, ceza ve çeşitleri gibi konuları incelemektedir⁹.

Bütünüyle ahlâk felsefesine tahsis ettiği en geniş çalışması, *Görevbilimi ya da Ahlâk Bilimi (Deontology or the Science of Morality)* adı altında kendisinin ölümünden sonra 1834 yılında öğrencisi John Bowring (ö. 1872) tarafından iki cilt olarak yayımlanmıştır. Bu eserde Bentham; yarar ile haz ve elem kavramlarına dayanarak ahlâk felsefesini temellendirmekte, ahlâka aykırı fiilin insanın kendi yararını yanlış hesaplaması demek olduğunu, bu yüzden de ahlâkçının görevinin kötülük yapan insanın haz ve elemeleri nasıl yanlış hesapladığını göstermek olduğunu ileri sürmektedir¹⁰.

Yazılarının çoğunu İngilizce kaleme almakla birlikte zaman zaman Fransızca da yazmıştır. Bazı eserleri ilk defa Fransızca olarak en yakın öğrencilerinden biri olan Etienne Dumont (ö. 1829) tarafından Fransa'da yayımlanmıştır. A. F. Zağlul tarafından Arapça'ya tercüme edilen *Yasama Usulü* adlı eser de Dumont'un Fransızca olarak yayımladığı eserler arasındadır¹¹.

7 Bowring, J., *a.g.e.*, s. 147-179; Atkinson, C.M., *a.g.e.*, s. 79, 82, 88; Leslie, S., *a.g.e.*, s. 189-191; Werrett, Simon, *a.g.m.*, s. 89.

8 Eserin ilk baskısı için bkz. *A Fragment on Government*, Londra-1776, Printed for T. Payne, 208 s.

9 Bentham, J., *The Principles of Morals and Legislation*, Amherst, Newyork-1988, Prometheus Books. Eser hakkında bkz. Quinton, A., 'British Philosophy', s. 387; Albee, Ernest, *A History of English Utilitarians*, Londra-1902, Swan Sonnenschein and Co., Ltd., s. 175.

10 Güriz, Adnan, *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, Ankara-1963, A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, s. 35; Cevzici, A., 'Bentham, Jeremy', s. 290; Albee, E., *a.g.e.*, s. 175-176.

11 Ripley, George, Charles A. Dana (ed.), *The New American Cyclopaedia*, New York-1863, D.Appleton and Company, VI, s. 669 ('Dumont, Pierre Etienne Louis' md.).

Eserlerine, 1824-1914 yılları arasında neşredilen *Westminster Review* adlı dergiyi de eklemek gerekir. Yayımlanması için bizzat Bentham'ın maddî kaynak temin ettiği bu dergi, yararçı felsefenin ve Felsefi Radikaller'in sözcülüğünü yapmak üzere kurulmuştur¹².

Filozofun vefatından sonra Bowring, hocasının kitap müsveddelerinden ve evraklarından bazılarını *Jeremy Bentham'ın Toplu Eserleri* başlığı altında 1838-1843 yılları arasında on bir cilt halinde yayımlamıştır. Bu neşrin içinde; Bentham'ın hatıraları, mektupları ve bazıları daha önce yayımlanmış, bazıları ise ilk defa yayımlanan eserleri bulunmaktadır¹³.

Düşünürün terekisi, Londra Üniversitesi'nde bulunmaktadır. Terekede bulunan evrak ve kitap müsveddeleri, 1960'ların başında bu üniversite bünyesinde oluşturulan Bentham Projesi tarafından yeniden ele alınmış, sonraki yıllarda *Jeremy Bentham'ın Toplu Eserleri (The Collected Works of Jeremy Bentham)* başlığı altında Bentham'ın eserlerinin yeni bilimsel neşirleri yapılmaya başlanmıştır¹⁴.

Bentham'ın felsefesinin temelinde yarar kavramı bulunmakta, yarar ise haz ve elem ile özdeşleştirilmektedir. Yarar kavramını temel aldığı için de, İngiliz felsefesinin deneyci ve realist geleneğinin bir devamı olarak, uygulama yönü olmayan bir ahlâk ve hukuk kuramını değersiz saymaktadır¹⁵. Yarar ile haz ve elem kavramlarının ahlâk ve hukuk felsefesinde bir sorun olarak ele alınması, felsefenin tarihi kadar eski olmakla birlikte, yarar kavramını, ondan önce hiç kimse, ahlâk ve hukukun temel ilkesi olarak kabul edip evrensel bir kural haline getirmemiştir¹⁶.

Bentham, *Ahlâk ve Yasama İlkelerine Giriş* adlı eserine, tabiatın insanı haz ve elem adlı iki egemen efendinin yönetimi altına koyduğunu, insanın ne yapması ve ne yapmaması gerektiğini sadece bu ikisinin belirlediğini ifade ederek

12 Bowring, J., *a.g.e.*, X, s. 540; Bowring, Lewin B., *Autobiographical Recollections of Sir John Bowring*, Londra-1877, Henry S. King and Co., s. 61; Leslie, Stephen, *The English Utilitarians*, Londra-1900, Duckworth and Co., II, s. 30-31; Ebenstein, W., *Siyâsi Felsefenin Büyük Düşünürleri*, s. 288.

13 Davidson, W.L., *Political Thought in England, The Utilitarians from Bentham to J.S.Mill*, s. 33. Eserin neşri için bkz. *The Works of Jeremy Bentham*, yay. J.Bowring, Londra, 1838-1843, I-XI.

14 Bkz. Lieberman, David, 'From Bentham to Benthamism', *The Historical Journal*, XXVIII, Sy.1 (Mar. 1985), s.200 vd.; William Sweet, "Bentham, Jeremy" md., *Internet Encyclopedia of Philosophy* (<http://www.iep.utm.edu/bentham/>); www.ucl.ac.uk/Bentham-Project/ (23.9.2010, 15.30).

15 Güriz, A., *Faydacı Teoriye Göre Ahlâk ve Hukuk*, s. 33.

16 Copleston, F., *Felsefe Tarihi, Yararcılık ve Pragmatizm*, s. 10.

başlamaktadır¹⁷. *Yasama Usulü* adlı eserinde de küçük farklılıklarla yer alan bu cümle¹⁸ ile hazzın ve elemin bütün insan davranışlarının ölçüsü olduğunu ifade etmektedir. Yararı da haz olarak tarif ettiği için, hayatın gayesi yarar ve haz elde etmek olmaktadır. Buna göre; iyi, haz'dır, hazzı temin eden şeydir; ahlâk da hazların hesaplanmasından başka bir şey değildir. Bentham'ın 'haz veya mutluluk sayımı' dediği, ahlâk literatüründe ise 'ahlâk aritmetiği' ya da 'haz kalkülü' denilen şey buradan çıkmaktadır. Buna göre, haz ve elem ölçülebilir; mutluluğa da hazların hesaplanmasıyla ulaşılabilir¹⁹.

Filozofa göre, değer ile haz aynı anlama gelmektedir, başka bir deyişle değeri belirleyen hazzdır. Haz, sadece bir tek insanın deneyi ile ortaya çıkabileceğine göre, hukuk ve devletin değeri de insanlar üzerindeki etkilerinde aranması gerekir. Böylece bireyi esas alan bireyci bir ahlâk ve siyaset anlayışını benimsemiş olmaktadır. Bireyi esas alan bir anlayış ise liberal siyaset felsefesinin temelidir²⁰.

Herkesin yarar ilkesine göre davranması halinde bunun bizim zararımıza olacağına farkında olan Bentham, bu mahzuru gidermek için, ahlâk tarihindeki meşhur ilkesini geliştirerek, 'en çok sayıda insanın en yüksek oranda mutluluğu' ilkesine müracaat etmektedir. Ona göre, insanın hazzın en yüksek derecesine ulaşması ancak bu şekilde mümkün olmaktadır²¹.

Bentham'ın dine yaklaşımı da pratik ve yararçı tavrının sonucudur. Onun din karşısındaki tavrı zaman zaman şüpheci, zaman zaman da olumsuzdur. Deneyimi entelektüel gelişmenin tek güvenilir temeli olarak gören düşünüre göre din, entelektüel ilerlemeyi engellemektedir. Başka bir deyişle, dinin metafizik veya duygusal değeriyle hiç ilgilenmemekte, dinin yalnızca yararına bakmakta, onun yararsız, hatta zararlı olduğunu düşünmektedir²².

17 Bentham, J., *The Principles of Morals and Legislation*, s. 1.

18 Bentham, J., *Theory of Legislation*, çev. Richard Hildreth, Londra-1876, Trübner and Co., s. 2. (Bundan sonra dipnotlarda '*Theory of Legislation*' olarak kaynak gösterilecektir).

19 Sabine, George, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Ankara-1969, çev. Ö.Ozankaya, Sevinç Matbaası, III, s. 57-59; Cevizci, A., 'Bentham, Jeremy', s. 292-293; Del-Vecchio, Giorgio, *Hukuk Felsefesi Dersleri*, çev. S.Erman, İstanbul-1952, İ.Ü.Hukuk Fakültesi Yayınları, s. 203.

20 Sabine, G., *a.g.e.*, III, s. 59.

21 Del-Vecchio, Giorgio, *a.g.e.*, s. 203; Burton, John Hill, 'Introduction to the Study of the Works of Jeremy Bentham', *The Works of Jeremy Bentham* (yay. J. Bowring) içinde, New York-1962, I, 17 vd.; Sabine, G., *a.g.e.*, s. 54.

22 Cevizci, A., 'Bentham, Jeremy', s. 289; McClelland, J.S., *A History of Western Political Thought*, s. 454; Ebenstein, W., *a.g.e.*, s. 291.

B) Jeremy Bentham'ın Etkisi

İngiliz düşünce tarihinde ilk defa bir düşünce okulu kuran Bentham'ın görüşlerini benimseyenler, 'Benthamcılık (Benthamite)'²³, 'Bentham Okulu (Bentham School)'²⁴, 'Felsefi Radikaller (Philosophical Radicals)' ya da sadece 'Radikaller (Radicals)' ve Yararcılık (Utilitarianism) adlarıyla anılmaktadır. Bu okul başta İngiltere ve Fransa olmak üzere, dünyanın pek çok ülkesinde taraftar bulmuş, modern dönemin en yaygın düşünce okullarından biri haline gelmiştir²⁵.

Bentham'ın etkisi ve bir okul oluşturmasında pek çok etken bulunmakla birlikte, en önemli sebeplerden birinin babası Jeremiah Bentham (ö. 1792)'ın vefatı üzerine maddî durumunun iyileşmesi olduğu söylenebilir. Bu imkan ile, hayatının sonuna kadar günlerinin büyük bir kısmını tamamen entelektüel faaliyetler, görüşmeler, toplantılar, sohbetler ve araştırmalarla geçirmiştir. Londra'daki babadan miras kalan evi, uluslararası liberalizmin bir merkezi haline gelmiştir. Bir yandan pekçok ülkedeki üst düzey siyasetçi ve düşünürlerle yazışmalarını sürdürürken, öte yandan bu evde dünyanın her yerinden gelen kişilerle görüşmelerde bulunmuştur²⁶.

Onun yakın çevresinde pekçok siyasetçi, düşünür, yazar, ilim adamı, yayıncı, din adamı ve subaylar bulunmaktadır. Bunlara ulusal ve uluslararası düzeyde yazışmalarda bulunduğu uzak çevresini de ilave ettiğimizde bu kişilerin sadece isimlerini sıralamak bile sayfalar tutabilir. Örnek vermek gerekirse; İngiltere'de bir müddet Başbakanlık yapan Lord Shelburne (ö. 1805)²⁷; en sadık öğrencilerinden biri olan filozof James Mill (ö. 1836)²⁸; yararcılığın ikinci büyük filozofu olan John Stuart Mill (ö. 1873)²⁹; Bentham'ın ölümünden sonra eserlerini yayımlayan, onun tanınmasında büyük katkıları bulunan, Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde bulunan Mısır, Suriye, Lübnan ve İskenderun'u gezip bu ülkeler hakkında İngiliz hükümetine raporlar sunan, Mısır ziyaretinde Mehmed Ali

23 Atkinson, C.M., *Jeremy Bentham, His Life and Work*, s. 212 vd.

24 Albee, E., *A History of English Utilitarians*, s. 192.

25 Davidson, W.L., *Political Thought in England, The Utilitarians from Bentham to J.S.Mill*, s. 36.

26 Atkinson, C.M., *a.g.e.*, s. 120-121, 150, 156, 159, 180-183, 187; Bowring, J., *a.g.e.*, X, s. 279; Ebenstein, W., *Siyasî Felsefenin Büyük Düşünürleri*, s. 279-280; Leslie, S., *The English Utilitarians*, I, s. 200.

27 Ebenstein, W., *a.g.e.*, s. 285; Atkinson, C.M., *a.g.e.*, s. 74; Copleston, F., *Felsefe Tarihi, Yararcılık ve Pragmatizm*, s. 11.

28 Leslie, S., *The English Utilitarians*, I, s. 9, 215, II, s. 7, 9; Copleston, F., *a.g.e.*, s. 12, 21-22; Davidson, W.L., *a.g.e.*, s. 37, 117, 114-157.

29 Copleston, F., *a.g.e.*, s. 29.

Paşa ile görüşen ve daha sonra da onunla ilişkilerini devam ettiren, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan hazırlıkları yapan Yunanlılara yardım için faaliyet gösteren Londra'daki Yunan Komitesi (Greek Committe)'nin sekreteri J.Bowring³⁰; felsefeci, tarihçi ve siyasetçi George Grote (ö. 1871)³¹; sosyalizmin öncülerinden biri olan Robert Owen (ö. 1858)³²; döneminin en meşhur avukatlarından ve milletvekillerinden biri olan Sir Samuel Romilly (ö. 1818)³³; çözümleyici hukuk felsefesinin kurucusu kabul edilen filozof John Austin (ö. 1859)³⁴ ve Bentham'ın bazı eserlerini Fransızca olarak yayımlayan, hocasının görüşlerinin Avrupa ve Rusya'da yayılması için büyük gayretler sarfeden E. Dumont'un isimleri anılabilir³⁵. Bu kişiler, gerek hayattayken gerekse de vefat ettikten sonra Bentham'ın görüşlerini yaygınlaştırmaya çalışmışlar, bazen de J.S.Mill örneğinde olduğu gibi, eleştirmekle birlikte, ona büyük bağlılık duymuşlar ve hocalarının açtığı çığıı geliştirmeye çalışmışlardır.

Bentham, din karşısında olumsuz bir tavra sahip olduğu için, düşünceleri başlangıçta İngiltere'de yayılma imkanı bulamamıştır³⁶. Muhtemelen bu engelin farkında olduğu için, özellikle son zamanlarda önemli siyasî değişimler yaşayan ya da yaşamakta olan yabancı ülkelerin, kendisinin siyasî, hukukî ve

30 Bartle, G. F., 'Bowring and the Near Eastern Crisis of 1838-1840', *The English Historical Review*, LXXIX, Sy.313 (Oct.1964), s. 761-769; Bowring, Lewin B., *Autobiographical Recollections of Sir John Bowring*, s. 1, 4-6, 27; Macleod, Henry Dunning, *A Dictionary of Political Economy*, Londra-1863, Longman, I, s. 282 ('Bowring, Sir John' md.); Milos, Sova, 'Sir John Bowring (1792-1872) and the Slavs', *Slavonic and East European Review*, II, Sy.2 (Nov.1943), s. 128; Mitchell, Timothy, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, çev. Z. Altok, İstanbul-1988, İletişim Yayınları, s. 88, 91, 98.

31 Davidson, W.L., *a.g.e.*, s. 235-236; Leslie, S., *a.g.e.*, II, s. 29.

32 Aybay, Rona, *Sosyalizmin Öncülerinden Robert Owen*, İstanbul-2005, Yapı ve Kredi Yayınları, s. 65-69, 97.

33 Leslie, S., *The English Utilitarians*, I, s. 186; Lundin, Hilda G., *The Influence of Jeremy Bentham on English Democratic Development*, Iowa City-1920, University of Iowa City, s. 64; Goodhart, Arthur L., 'English Contributions to the Philosophy of Law', *Columbia Law Review*, XLVIII, Sy.5, (July 1948), s. 672; Davidson, W.L., *Political Thought in England, The Utilitarians from Bentham to J.S.Mill*, s. 37.

34 Davidson, W.L., *a.g.e.*, s. 31, 239; Leslie, S., *The English Utilitarians*, II, s. 29-30; Del-Vecchio, Giorgio, *Hukuk Felsefesi Dersleri*, s. 215; Goodhart, Arthur L., *a.g.m.*, s. 685.

35 Atkinson, C.M., *Jeremy Bentham, His Life and Work*, s. 91-94; Davidson, W.L., *a.g.e.*, s. 36; Ebenstein, W., *Siyasî Felsefenin Büyük Düşünürleri*, s. 285-286; Leslie, S., *The English Utilitarians*, I, s. 186-188, 222; Lundin, Hilda G., *The Influence of Jeremy Bentham on English Democratic Development*, s. 77-78; Ripley, George, Charles A. Dana (ed.), *The New American Cyclopaedia*, VI, s. 668, 670; Lieberman, David, 'From Bentham to Benthamism', s. 201.

36 Ebenstein, W., *Siyasî Felsefenin Büyük Düşünürleri*, s. 292.

adli reformlarını İngiltere'den daha çok kabul edebilir bulacaklarına inanmıştı³⁷. Bu sebeplerle, Bentham'ın ilgisinin büyük bir kısmı başta Fransa olmak üzere İngiltere dışındaki ülkeler üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak zaman ilerledikçe ve Bentham'ın çevresi yavaş yavaş geliştikçe İngiltere'de de etkili olmaya başlamış ve XIX. yüzyıl boyunca kendi ülkesinde de büyük değişimler yaşanmasına sebep olmuştur.

F.Bacon'dan beri, İngiltere'de yetişen ya da İngiliz asıllı olan İngiliz filozoflarının tecrübeciliği benimsemeleri, aynı epistemoloji ve psikolojiyi benimseyen Bentham ve yararcıların görüşlerinin İngiltere'de kabul görmesi ve yaygınlaşmasına katkıda bulunduğu şüphe yoktur. Aynı şekilde daha önce yaşayan F.Bacon, Hobbes ve Hume gibi İngiliz filozoflarının ahlakta yarar ilkesine müracaat etmeleri de bu hususta etkili olmuş olmalıdır³⁸.

Bentham ve arkadaşları ile onların takipçilerinin İngiltere'de XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın büyük bir kısmına fikirleri ve projeleriyle damgalarını vurdukları söylenebilir. Geliştirdikleri pek çok proje ve ileri sürdükleri fikirler bu ülkede uygulanma fırsatı bulmuştur. Bunlardan biri olan Londra'daki University College (daha sonra 1836'da King's College ile birlikte Londra Üniversitesi haline gelmiştir), 1826 yılında Bentham ve arkadaşlarının düşünceleri ve baskıları sonucu kuruldu. Bu üniversite, o dönemde İngiltere'de var olan ve ikisi de dinî temele dayanan üniversitelere (Oxford ve Cambridge) alternatif olarak ve onların kabul etmediği kesimlere hitap etmek üzere kuruldu³⁹. Yine eğitim alanında olmak üzere; 1800'lerin ikinci çeyreğinde Benthamcıların teşvikleriyle, orta öğretimin yaygınlaştırılması, ekonomi ve tabiat biliminin okul müfredatlarına girmesi gibi uygulamalar yararcılık okulunun başarılarındanıdır⁴⁰. Bentham, eğitimin yayılmasının cemiyetin ilerlemesine, yararcılık felsefesinin daha iyi anlaşılmasına ve tatbik edilmesine imkan sağlayacağını ifade etmiştir. Fakir ve yüksek tabakaya mensup çocukların ayrı ayrı okullarda tahsil görmelerine dair düşünceleri ileri sürmüş ve bu konuda planlar hazırlamıştır⁴¹.

Filozofun İngiltere'deki hukuk alanına etkisi ise çok daha büyük olmuştur. İngiliz ceza kanunlarındaki acımasız ve etkisiz cezaların kaldırılması, hapisha-

37 Hume, L. J., 'Preparations for Civil War in Tripoli in the 1820s: Ali Karamanli, Hassuna D'Ghies and Jeremy Bentham', *Journal of African History*, Sy.21, s. 314, Cambridge-1980.

38 Güriz, A., *Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk*, s. 105.

39 Copleston, F., *Felsefe Tarihi, Yararcılık ve Pragmatizm*, s. 13; Ebenstein, W., *Siyasî Felsefenin Büyük Düşünürleri*, s. 288; Milos, Sova, 'Sir John Bowring (1792-1872) and the Slavs', s. 129.

40 Lynd, Helen Merrell, *England in the Eighteen-Eighties, Toward A Social Basis for Freedom*, Londra-1945, Oxford University Press, s. 354.

41 Güriz, A., *a.g.e.*, s. 33, 112.

nelerin ıslahı, hukukta kanunlaştırmalara (kodifikasyona) gidilmesi gibi reform tekliflerinin önemli bir kısmı Bentham'ın döneminde ve daha sonraki yıllarda uygulama imkanı bulmuştur⁴². Onun görüşlerinin sonucunda; İngiltere'de 1800 yılında 160 suç için idam cezası verilirken 1850 yılında idamla cezalandırılan suç sayısı ikiye inmiştir; kadınların kırbaçla cezalandırılmalarına dair kanun 1820 yılında, teşhir cezası ise 1837 yılında kaldırılmıştır. Kamuya açık yerlerde idam edilme uygulamasına ise 1834 yılında son verilmiştir⁴³.

Benthamcıların ve İngiliz liberallerinin çabalarıyla Üniteryanlara (Unitarian)⁴⁴ hoşgörü gösterilmesine dair kanun 1813 yılında ve Katolikleri Kurtarma Kanunu 1829 yılında çıkmıştır. 1824 yılında işçilere sendika kurma hakkı verilmesinde de Benthamcıların katkısı vardır. 1832 yılında kabul edilen Reform Kanunu (Reform Act), onların çalışmalarının bir sonucudur. Seçim suistimallerini önlemeyi amaçlananın yanı sıra orta sınıfa oy verme hakkını da tanıyan⁴⁵ kanunun kabulünden önce İngiltere'de Avam Kamarası'nı oluşturan 653 üyeden ancak 234'ü seçimle geliyordu.

Daha önce de belirtildiği gibi Bentham, Fransa'yı pek çok defa ziyaret etmiş, D'Alembert gibi bazı Fransız düşünürleriyle arkadaşlık kurmuş, öğrencisi Dumont vasıtasıyla Fransız ihtilalinin bazı liderleriyle temaslarda bulunarak, dostluklar kurmuştur. Ayrıca, Fransa için kanun teklifleri ve projeler de hazırlamıştır⁴⁶. Bunların yanı sıra, bazı eserleri ilk defa Fransızca olarak yayımlandığı için, önce Fransa'da tanınmış, Fransızca eserleri vasıtasıyla şöhreti dünyanın pek çok ülkesine yayılmıştır. Özellikle Dumont ve Fransa'nın efsanevi dışişleri bakanı Charles Talleyrand (ö. 1838) gibi öğrencilerinin Fransa'daki faaliyetleri bu etkiyi arttırmış

42 Sabine, G., *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s.62. J.Bentham'ın reform anlayışı ve bu alandaki görüşleri hakkında bkz. Maccunn, John, *Six Radical Thinkers, Bentham, J.S.Mill, Cobden, Carlyle, Mazzini, T.H.Green*, Londra-1907, Edward Arnold, s. 3-35; Nys, Ernest, 'The Codification of International Law', *The American Journal of International Law*, V, Sy.4 (Oct. 1911), s. 874, 876.

43 Güriz, A., *a.g.e.*, s. 111; Goodhart, Arthur L., 'English Contributions to the Philosophy of Law', s. 672.

44 Üniteryan mezhebine mensup olanlar, Tanrı'ya ve Hz.İsa'ya inanmakla birlikte teslisi reddetmektedirler. XVI. ve XVII. yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkmış, daha sonra da A.B.D.'de yayılmışlardır (Bkz. Edwards, David L., 'Unitarian' md., A.Bullock, O.Stallybrass (ed.): *The Harper Dictionary of Modern Thought*, New York-1977, Harper and Row, s. 654).

45 Güriz, A., *a.g.e.*, s. 110-112; Milos, Sova, 'Sir John Bowring (1792-1872) and the Slavs', s. 129; Ebenstein, W., *Siyasî Felsefenin Büyük Düşünürleri*, s. 290; Sabine, G., *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s. 76-77.

46 Güriz, A., *a.g.e.*, s. 107; Nys, Ernest, 'The Codification of International Law', *The American Journal of International Law*, V, Sy.4 (Oct. 1911), s. 876-877.

olmalıdır⁴⁷. Bentham'a vatandaşlık verilmesi, onun özellikle hukuk düşüncesi ve adalet teşkilatının organizasyonu hususunda Fransa'ya etkisinin Fransızlar tarafından kabulü demektir⁴⁸.

Bentham ve öğrencilerinin bütün dünya ile olduğu gibi, İngiliz sömürgesi Hindistan ile de yakından ilgilenmeleri beklenebilecek bir husustur. Onun en yakın öğrencilerinden olan James Mill hem bir Hindistan uzmanı (*Hindistan Tarihi* adlı eseri bulunmaktadır) hem de oğlu J.S.Mill ile birlikte İngiltere'nin sömürge siyasetini idare ettiği Doğu Hindistan Şirketi'nde çalışmaktadır⁴⁹. 1860 yılında yürürlüğe giren ceza kanununun esas itibarıyla Bentham'ın ilkelerine dayanması onun Hindistan'a etkisine açık bir örnektir⁵⁰.

Bentham'ın kardeşi S. Bentham, uzun sayılabilecek bir süre (1780-1791) Rusya'da üst düzeyde askeri görev yapmış, Osmanlı-Rus savaşı sırasında 1788 tarihinde Osmanlı donanmasını batıran Rus donanmasının başında komutan olarak görev yapmıştır⁵¹. Kardeşinin Rusya'daki görevi sırasında Bentham da Rusya'yı ziyaret edip 1785-1787 yılları arasında orada kalmıştır. Rusya'daki ikameti sırasında bir yandan eserler yazarken öte yandan da düşüncelerinin gerçekleştirilmesi için Rus Kraliçesi Katerina'nın yönetimi ile ilişkiye geçerek onlara projelerini bizzat sunmuştur⁵². Bentham'ın Rusya'ya ilgisi daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. İngiltere'nin Rusya'da bazı ekonomik işleri yapmasına dair bir proje sunmuş ve bu proje 1794 yılında meclis tarafından kabul

47 Atkinson, C.M., *Jeremy Bentham, His Life and Work*, s. 207; Bowring, Lewin B., *Autobiographical Recollections of Sir John Bowring*, s. 314; Bentham, J., *The Works of Jeremy Bentham*, yay.J.Bowring, Edinburgh-1843, William Tait, XI, s. 378-381.

48 Nys, Ernest, a.g.m., s. 876-878.

49 Albee, E., *A History of English Utilitarians*, s. 191-267; Copleston, F., *Felsefe Tarihi, Yararcılık ve Pragmatizm*, s. 12, 21-22, 29-30; Davidson, W.L., *Political Thought in England, The Utilitarians from Bentham to J.S.Mill*, s. 37, 117, 114-157, 160-162; Leslie, S., *The English Utilitarians*, I, s. 215, II, s. 7, 9, III (1902), 13-14, 18-19.

50 Pitts, Jennifer, 'Legislator of the World? A Rereading of Bentham on Colonies', *Political Theory*, XXXI, Sy.2 (Apr. 2003), s.200 vd. Güriz, A., *Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk*, s. 110-111. Bentham ve yararcılığın ceza hukuku alanında Hindistan'a etkisi hakkında bkz. Raman, Kartik Kalyan, 'Utilitarianism and the Criminal Law in Colonial India: A Study of the Practical Limits of Utilitarian Jurisprudence', *Modern Asian Studies*, XXVIII, Sy. 4 (Oct. 1994), s. 739-791.

51 Bentham, M.S., *The Life of Brigadier-General Sir Samuel Bentham*, Londra-1862, Longman, s. 69, 84-90. Bu konuda ayrıca bkz. Anderson, Matthew S., 'Samuel Bentham in Russia, 1779-1791', *American Slavic and East European Review*, XV, Sy.2 (Apr. 1956), s.168.

52 Leslie, S., *a.g.e.*, I, s. 170, 189, 200; Werrett, Simon, 'Potemkin ve Panoptikon: Samuel Bentham ve Onsekizinci Yüzyıl Rusyasında Mutlakiyetçi Mimarı', s. 89-96; Güriz, A., *a.g.e.*, s. 107; Anderson, Matthew S., a.g.m., s.158.

edilmiştir. Fakat Kral III. George, bu kararı reddetmiştir. Bunun üzerine Bentham, *Publique Advertiser Gazetesi*'nde, Anti Machiavel takma adıyla yazdığı makalelerde, Rusya ile ilişkileri kesmeye karşı çıkmıştır⁵³.

Bentham'ın Rusya'da ne kadar etkili olduğunu yakın öğrencilerinden Dumont'un 1803 yılında ziyaret ettiği St. Petersburg izlenimlerinden de görmek mümkündür. Nitekim o, Rusya'da Bentham'ın şöhretinin gittikçe arttığını, *Yasama Usulü* adlı eserinin matbu nüshalarının Londra'daki kadar orada da satıldığını, görüştüğü kişilerin bu eserin çok iyi bir şekilde tercüme edilmesini istediklerini ve ondan kanun metinleri talep ettiklerini ifade etmektedir. Daha da ilginç olanı ise, Rus yöneticilerinin onu, her biri bir ilmin kurucusu olan F.Bacon, Newton (ö. 1727) ve A.Smith çizgisinde bir düşünür olarak değerlendirmeleridir⁵⁴.

Bentham'ın Amerika Birleşik Devletleri'nde de öğrencileri olmuştur. A.B.D.'de 1825-1829 yılları arasında başkanlık yapan J.Quincy Adams (ö. 1848), Bentham'ın öğrencilerinden biridir⁵⁵. *Yasama Usulü* adlı eserinin ilk kısmı olan *Yasama İlkeleri* başlıklı kitabın onun öğrencilerinden biri olan John Neal (ö. 1876) tarafından 1830 tarihinde ilk defa İngilizce'ye tercüme edilmesi A.B.D.'deki etkisinin erken tarihlerde başladığını göstermektedir. Aynı eser, daha sonra yine bir Amerikalı olan Richard Hildreth (ö. 1865) tarafından yeniden İngilizce'ye çevrilmiştir. Bunların yanı sıra Bentham; doğrudan kanunlaştırma faaliyetlerine de etkide bulunmuştur. Hukuku insanileştirmek ve ceza uygulamaları sırasında insanlara mümkün olduğu kadar az acı verilmesini temin etmek gayesiyle yaptığı ıslahat çalışmaları, bu ülkede de etkili olmuştur⁵⁶. Bütün bunlara; XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında C.S.Pierce (ö. 1914), W.James (ö. 1910) ve J.Dewey (ö. 1952) gibi düşünürlerin kurduğu pragmacılığın yararcılığın devamı oluşunu da ilave ettiğimizde, Bentham ve öğrencilerinin A.B.D.'deki etkisinin büyüklüğü anlaşılmış olacaktır.

Bentham'ın etkisi, Canada'da da görülmektedir. Onun öğrencileri tarafından hazırlanan 1839 tarihli bir rapora istinaden İngiltere'de sömürge politikası

53 Bowring, John, *The Works of Jeremy Bentham*, Edinburgh-1843, William Tait, X, s. 201-212; Atkinson, C.M., *a.g.e.*, s. 89-90; Davidson, W.L., *a.g.e.*, s. 41; Leslie, S., *a.g.e.*, I, s. 193.

54 Leslie, S., *a.g.e.*, s. 208.

55 Bentham, J., *The Correspondence of Jeremy Bentham*, yay.Catherine Fuller, Oxford-2000, Oxford University Press, XI, s. 100-101, 198, 205, 328-329; Nagel, Paul C., *John Quincy Adams, A Public Life, A Private Life*, Cambridge, MA-1997, Harvard University Press, s. 233.

56 Güriz, A., *Faydacı Teoriye Göre Ahlak ve Hukuk*, s. 110; Thayer, James Bradley, 'A Chapter of Legal Histor in Massachusetts', *Harvard Law Review*, IX, Sy.1 (April 25, 1895), s. 12.

düzeltilmeye başlanmış ve bunun sonucunda da Kanada'da liberal bir anayasa yürürlüğe konulmuştur. Bu anayasanın, bir sömürgeye verilen ilk anayasa olduğu ifade edilmektedir⁵⁷.

Filozof, Güney Amerika ile çok yakından ilgilenmiş ve bazı ülkelerin üst düzey yöneticileriyle ilişkiler kurmuştur. 1820'lerde İspanyol sömürgesi altında bulunan Amerika kıtasındaki bölgelerde, sömürge idaresine karşı isyan eden liderler üzerindeki etkisi büyük olmuştur. Bunlar arasında bulunan Kolombiyalı Francisco de Paula Santander (ö. 1840), onun hayranlarından biriydi. Aynı şekilde, Venezuelalı Francisco de Miranda (ö. 1816) ise ondan basın hürriyeti konusunda tavsiyeler almıştır. Filozofun en yakın takipçilerinden biri olan, Buenos Aires'in kanun koyucusu ve daha sonra Arjantin'de devlet başkanlığı yapan Bernardino Rivadavia (ö. 1845) ve Guatemala Başkanı Jose Cecillo del Vale (ö. 1834) Bentham'ın öğrencileriydiler. Ayrıca, bu ülkelerdeki yeni cumhuriyetlerin anayasalarında da, Bentham'ın etkisi görülmektedir⁵⁸. 1820'den sonra Latin Amerika ırklarının bulunduğu bölgelerde, onun eserlerini okumak, her eğitimli insan için mutlak bir temel olarak düşünülmüştür⁵⁹. Paris'teki Bossange Yayınevi'nin hesabına göre, Bentham'ın Fransızca eserlerinin, sadece Güney Amerika'da 1830'da kırk bin nüsha satıldığına dair bilgi⁶⁰ düşünürün etkisinin ne kadar büyük olduğunu göstermektedir.

Bentham ve talebelerinin uluslararası ilişkileri ve yararcılığı yaygınlaştırmak için yaptıkları faaliyetler sadece Avrupa ve Amerika Kıtasındaki ülkeler ve Rusya ile sınırlı kalmamış, bunların yanı sıra Osmanlı Devleti'nin sınırları içindeki bölgeler ve azınlıklarla da yakından ilgilenmişlerdir. Osmanlı Devleti'ne karşı Yunan İsyanı başlamadan önce, isyanı örgütlemek üzere Bağımsız Yunan Devrimi (Grek Revolution of Independence) ve Yunan Millî Meclisi (Assembly) kuruldu. Bu Meclis, 1 Ocak 1822 yılında medenî kanun, ceza kanunu ve ticaret kanunu hazırlamak üzere toplandı. Kanunları hazırlamak üzere görev yapan Yunan hukukçuları üzerinde, Bizans Hukuku, Napolyon Kanunu ve Bentham'ın öğretilerinin büyük etkisi olmuştur⁶¹.

57 Sabine, G., *Siyasal Düşünceler Tarihi*, s. 76-77.

58 Nys, Ernest, a.g.m., s. 894-895; Harris, Jonathan, 'Bernardino Rivadavia and Benthamite 'Discipleship'', *Latin American Research Review*, XXXIII, Sy.1 (1998), s. 129, 131-134.

59 Nys, Ernest, a.g.m., s. 895.

60 Leslie, S., *The English Utilitarians*, I, s. 208; Nys, Ernest, a.g.m., s. 895.

61 Zepos, Pan. J., 'The New Grek Civil Code of 1946', *Journal of Comparative Legislation and International Law*, Third Series, XXVIII, Sy.3/4, s. 56-58.

Bentham'ın talebesi J.Bowring, Londra'daki Yunan Komitesi (Grek Komite)nin sekreteri olarak görev üstlenmiş⁶², filozofun bizzat kendisi de 1823-1824 yılları arasında Londra'daki bu komitenin üyeliğinde bulunmuştur. Ayrıca Yunan İsyanının önderleriyle mektuplaşarak onlara danışmanlık yapmıştır. Bunlara, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Yunan isyancılarına katılan ve daha sonra orada hastalıktan ölen meşhur İngiliz şairi Lord Byron (ö. 1824)'un Bentham'ın arkadaşı ve *Westminster Review*'in yazarlarından biri olduğunu da ilave etmek gerekir⁶³.

Böylece Bentham'ın görüşlerinin Yunan İsyanı'nın ilk yıllarında Yunan hukukçu, düşünür ve siyasetçilerine ulaştığı anlaşılmaktadır. Benthamcı yarırcıların görüşleri, bu dönemin Yunan hukukçularını büyük ölçüde cezp etmiştir. Londra'daki Philhellenic Committee'nin temsilcisi olarak 1823 yılında Yunanistan'a giden Leicester Stanhope (ö. 1862), J.Bentham'ın ateşli bir öğrencisi olup onun teorilerini, Yunanistan'a sunmak için elinden geleni yapmıştır. Stanhope, Bentham'a yazdığı bir mektupta yarırcı düşüncenin Yunanistan'a girmesi için yaptıklarını anlatmakta ve eğitim görmüş bazı Yunanlılar arasında onun görüşlerinin hayranlık uyandırdığını ifade etmektedir. Bentham'ın bizzat kendisi de Yunanistan medenî kanunuyla çok ilgilenerek Stanhope aracılığıyla ya da kendi inisiyatifiyle, bir Yunan medenî kanunu teklif etmiştir⁶⁴.

Yarırcıların Osmanlı Devleti sınırları içindeki bölgelerle ilişkisi bundan ibaret değildir. Bentham, 1822-1823 tarihlerinde Karamanlılar'ın hâkimiyeti döneminde Trablusgarp (Libya)'tan gelen Hassuna D'Ghies adlı biriyle Trablusgarp'da yapılacak reformlar ve hukukî düzenlemeler hakkında görüşmelerde bulunmuş, daha sonra da onunla yazışmaları olmuştur. Bentham ayrıca Trablusgarp için bir kanun da hazırlamıştır⁶⁵. Bu çerçevede Bentham'ın Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya

62 Bartle, G.F., 'Bowring and the Near Eastern Crisis of 1838-1840', *The English Historical Review*, LXXIX, Sy.313 (Oct.1964), s. 761.

63 Leslie, S., *a.g.e.*, I, s. 222-223; Peonidis, Filimon, 'Bentham and the Grek Revolution: New Evidence', *Journal of Bentham Studies*, Sy.II (2009), s. 1-4. Bentham-Lord Byron ilişkisi, Londra'daki Yunan Komitesi, o ve öğrencilerinin bu komitedeki yeriyle 1820'lerde Yunanlılar arasında onun etkisinin sonucunda ortaya çıkan liberal düşünce hakkında bkz. Rosen, F., Bentham, Byron, and Greece: *Constitutionalism, Nationalism, and Early Liberal Political Thought*, Oxford-1992, Oxford University Press.

64 Zepos, Pan. J., 'The New Grek Civil Code of 1946', *Journal of Comparative Legislation and International Law*, Third Series, XXVIII, Sy.3/4, s. 57-58; Peonidis, Filimon, *a.g.m.*, s. 1-4.

65 Bentham'ın Trablusgarp'a ilgisi ve görüşmeleri hakkında bkz. Hume, L. J., 'Preparations for Civil War in Tripoli in the 1820s: Ali Karamanli, Hassuna D'Ghies and Jeremy Bentham', *Journal of African History*, Sy.21 (1980), s. 311-322; Leslie, S., *a.g.e.*, I, s. 222.

yazdığı 1828 tarihli bir mektubunda ona yönetimle ilgili tavsiyelerde bulunması⁶⁶ ile öğrencisi J.Bowring'in Mısır gezisi ve Mehmed Ali Paşa ile ilişkisi özellikle hatırlanmalıdır.

Yararcılığın XVIII. yüzyılın sonlarından başlamak üzere bugüne kadar devam eden bir etkiye sahip olmasının elbette pek çok sebebi bulunmaktadır. Bentham'ın görüşlerini yazmaya başladığı dönemde İngiltere'nin gittikçe büyüyen bir devlet haline gelmesi, eserlerinin Fransızca ve İngilizce olarak basılması; Bentham'ın kendisi, arkadaş çevresi ve öğrencilerinin faaliyetleri bu sebeplerden bazılarıdır. Bunların yanı sıra Bentham'ın ve onun takipçisi olan yararçı filozofların eserlerinin başka dillere tercüme edilmesi de bu okulun yaygınlaşmasının sebeplerinden biridir. Bentham'ın Fransızca ve İngilizce dışındaki dillere tercüme edilen eserleri arasında en önemlilerinden ve en meşhurlarından biri, bundan sonraki sayfalarda inceleyeceğimiz *Yasama Usulü* adlı eseridir. Bu eseri ve XIX. yüzyılda A. F. Zağlul tarafından Arapça'ya yapılan çevirisini bundan sonraki sayfalarda ele alacağız.

C) Yararcılığın Çağdaş Arap Düşüncesine Girişi

XIX. ve XX. yüzyıl Arap düşüncesinin gelişimini büyük ölçüde Mısır, Lübnan ve Suriye merkezli olarak takip etmek mümkündür. Bu yüzden XIX. yüzyılın başlarından itibaren yavaş yavaş gelişmeye başlayan İslâm düşüncesi geleneğinin yeniden gözden geçirilmesi ve Batı düşüncesiyle nasıl bir ilişkiye geçileceğine dair eleştiriler ile yeni görüş ve eleştirilerin büyük bir kısmı bu ülkelerde ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında ise, Mısır'daki edebiyat, bilim ve düşünce hayatı çağdaş Arap düşüncesinin tamamını yönlendirmiştir. Bu sebeple genel olarak Batı düşüncesinin, özel olarak ise yararcılığın çağdaş Arap düşüncesine girişini ve gelişimini tespit etmek için Mısır'daki düşünce ürünlerini incelemek temsil gücü yüksek bir özelliğe sahiptir⁶⁷.

Mısır; 1517 yılından başlamak üzere XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında kaldı. XIX. yüzyılın sonlarında 1798-1801 tarihleri arasında Napolyon Bonapart (ö. 1821)'ın işgaline maruz oldu. Bu işgalden sonra; 1805 tarihinde Osmanlı yönetimi tarafından Mısır'a vali olarak tayin

66 Mitchell, Timothy, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, s. 76. Krş. Mitchell, Timothy, *Colonising Egypt*, Cambridge-1988, Cambridge University Press, s. 33 ('J.B. au Pacha', 16 Nisan 1828. Bentham Arşivi, University College, Londra'ya atfen).

67 Çağdaş Arap dünyası ve düşüncesi içinde Mısır'ın yeri, Çağdaş Arap düşüncesindeki temel akımlar ve tartışma konuları hakkında bkz. Anay, Harun, 'Çağdaş Arap Düşüncesi Üzerine', *Divan Dergisi*, Sy.10, s. 1-88, İstanbul-2001.

edilen Kavalalı Mehmed Ali Paşa (ö. 1849), 1805-1848 yılları arasında Mısır'ı yönetti. Ondan sonra Mısır'da İbrahim Paşa (1848); I. Abbas Hilmi Paşa (1848-1854); Said Paşa (1854-1863); İsmail Paşa (1863-1879); Mehmed Tevfik Paşa (1879-1892); Abbas Hilmi Paşa (1892-1914); Hüseyin Kamil Paşa (1814-1917); I. Ahmet Fuat (1917-1936) dönemleri yaşandı. 1882-1922 yılları arasında Mısır, İngiltere'nin işgali altında kaldı. 1922 yılında İngiltere tek taraflı olarak Mısır'ın bağımsızlığını ilan etti⁶⁸.

Çağdaş Mısır'a Batı düşüncesinin girişinin Napolyon'un Mısır'ı işgal etmesiyle başladığı bilinmekle birlikte, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın valilik döneminde Batı düşüncesiyle ilişki artmış ve daha sistematik hale gelmiştir⁶⁹. Mehmed Ali Paşa ve haleflerinin döneminde Mısır'da pek çok alanda yeni teşebbüsler ve ıslahat faaliyetleri yapılmıştır. Bunlar arasında; Batıda gelişen hukuk anlayışı ve uygulamalarından da istifade ederek 1876-1891 yılları arasında mevcut hukuk ve adliye sistemini ıslah etme ve reformlar yapma teşebbüsleri konumuz açısından son derece önemlidir⁷⁰.

Mehmed Ali Paşa ve ondan sonra gelen yöneticiler döneminde, Batı düşüncesiyle ilişkiye geçmek için; Avrupa ülkelerinden Mısır'a uzmanlar davet edip istihdam etmek, yerli öğrenci ve ilim adamlarını tahsil ve bilgi-görgü için Avrupa ülkelerine göndermek ve Batı dillerini öğreten okullar açmak gibi yollara başvurulmuştur. Bununla birlikte, Batı dillerinden Arapça'ya tercüme yaptırarak en çok önem verilen konulardan biri olduğu söylenebilir.

Fransa'nın Mısır'ı işgal ettiği dönemde Arapça'ya yapılan tercüme olmakla birlikte, özellikle felsefe alanında zikre değer bir tercüme faaliyeti olmadığı anlaşılmaktadır⁷¹. Daha sonra gelen Mehmed Ali Paşa döneminden itibaren, Batı dillerinden Arapça'ya, son derece yoğun bir tercüme faaliyetine şahit olunmuştur.

68 Daly, M.W., 'The British Occupation, 1882-1922', M.W. Daly (ed.): *Egypt* içinde, Cambridge-1998, Cambridge University Press, II, s. 239-251; Dykstra, Darrell, 'The French Occupation of Egypt (1798-1801)', *a.g.e.* içinde, s. 113-138; Hunter, F. Robert, 'Egypt Under the Successors of Muhammad 'Ali', *a.g.e.* içinde, s. 180-197; Görgün, Hilal, 'Mısır-Fransız İşgali ve Sonrası', *DİA*, XXIX, s. 569, 571; Kutluoğlu, Muhammet Hanefi, 'Kavalalı Mehmed Ali Paşa', *DİA*, XXV, s. 62-65.

69 Ebû Zeyd, Fârûk, *Asr et-Tenvîr el-Arabî*, Beyrut-1978, el-Müesseset el-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, s. 13-15, 20.

70 Bu konuda bkz. Cannon, Byron D., 'A Reassessment of Judicial Reform in Egypt, 1876-1891', *The International Journal of African Historical Studies*, V, Sy.1, s. 51-74, Boston-1972; Carman, Harry J., 'England and the Egyptian Problem', *Political Science Quarterly*, XXXVI, Sy. 1 (Mar.1921), s. 54 vd.

71 Bu dönemdeki tercüme faaliyetleri, çeşitleri ve mütercimler hakkında bkz. eş-Şeyyâl, Cemalettin, *Tarih et-Terceme fi Mısır fi Abdi'l-Hamlet el-Fransiyye*, ys.-1950, Dâru'l-Fikr el-Arabî.

Bu dönemde yapılan felsefe tercümeleri arasında, en dikkate değer olanlarının Voltaire (ö. 1778)'den yapılan çeviriler⁷² ile Machiavelli (ö. 1527)'in *Prens* adlı eserinin *el-Emîr fî İlm et-Tarih ve es-Siyâse ve et-Tedbîr* adıyla 1239-1340/1824-1825 tarihinde Antuan Refâyil Zâhur tarafından İtalyanca'dan Arapça'ya aktarılması olduğu söylenebilir⁷³. XIX. yüzyıl boyunca sosyal bilimler alanında eserleri çevrilen Batı düşünürleri arasında; Machiavelli, Montesquieu, Rousseau (ö. 1778), Voltaire, Fenelon (ö. 1715), Spencer (ö. 1903), Schopenhauer (ö. 1860 ve Edmond Demolins (ö. 1907)'in isimleri anılabilir⁷⁴.

XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Mısır, İngilizler tarafından işgal edildiği için bu dönemdeki tercüme faaliyetleri yabancı ihtilalinin bir parçası kabul edilmektedir⁷⁵. Bu yüzden de tercüme faaliyetleri bu asrın daha önceki dönemlerine göre, görülmemiş bir şekilde canlanmış; yapılan tercüme işleri ise, edebiyat, siyaset, iktisat ve sosyoloji gibi bütün alanları içine alır hale gelmiştir.

1. Bentham'ın Çevirmeni: Ahmet Fethi Zağlul

Yukarıda kısaca bahsedilen XIX. yüzyıldaki tercüme hareketi ve çeviri yapan mütercimler arasında, bazı önemli eserleri Arapça'ya tercüme eden ve bu yüzden, 'mütercimlerin en büyüğü'⁷⁶ şeklinde övgü alan Ahmet Fethi Zağlul (1863-1914)'un yaptığı çeviriler, Batı düşüncesinin Arap düşüncesiyle ilişkisi açısından son derece önemlidir. Yaptığı çeviriler özellikle ahlâk, hukuk, sosyoloji ve psikolojinin Arap ülkelerindeki gelişimi açısından bir dönüm noktasıdır.

Mısır'da 1924 yılında Başbakanlık yapan Sa'd Zağlul'un kardeşi olan A. F. Zağlul; ilk ve orta tahsilini Kahire'de yapmıştır. Avrupa devletlerinin Mısır'ın işçilerine karışmasına karşı Urâbî Paşa (ö. 1911) önderliğinde 1882 yılında meydana gelen ayaklanmaya (Urâbî Devrimi) katılanlar arasında yer almıştır. 1884 yılında hukuk tahsil etmek üzere Mısır Devleti tarafından Fransa'ya gönderilmiş, hukuk

72 eş-Şeyyâl, Cemâleddin, *Tarih et-Terceme ve'l-Hareket es-Sekâfiyye fî Asrı Muhammed Ali*, Kahire-1951, Dâru'l-Fikr el-Arabî, s. 49.

73 Aynı eser daha sonra Muhammed Lütfi Cum'a tarafından yeniden tercüme edilmiştir (Kahire-1912). Bu konuda bkz. eş-Şeyyâl, *a.g.e.*, s. 74-83, 166, 216-217, ek-1, Sy.4. Mehmed Ali Paşa zamanında çevrilen 135 eserin isimleri ve künyeleri hakkında Şeyyâl'in bu eserinin sonunda liste bulunmaktadır (Bkz.*A.g.e.*, ek-1).

74 Edebiyat, felsefe, sosyoloji, siyaset ve tarih alanlarında 1914'e kadar Arapça'ya tercüme edilen eserleri içeren bir liste için bkz. Zeytûni, Latîf, *Hareket et-Terceme fî Asr en-Nehda*, Beyrut-1994, Dâru'n-Nehâr, s. 163-171.

75 Tâcir, *a.g.e.*, s. 113.

76 Gibb, Hamilton, *Dirâsât fî Hadârat el-İslâmiyye*, çev. İhsan Abbas vdğr., Beyrut-1979, s. 332.

diploması aldıktan sonra ülkesine dönmüştür⁷⁷. 1887 yılından itibaren Mısır'ın muhtelif şehrinde hâkimlik ve mahkeme başkanlığı yapmıştır. Meslek hayatındaki en önemli olaylardan biri, Mısır'ın siyasî ve adli tarihine Deñşüvay Davası⁷⁸ olarak geçen yargılamada, Mısırlı çiftçileri mahkum eden Butrus Gali Paşa (ö. 1910) başkanlığındaki mahkeme heyetinin üyelerinden biri olmasıdır⁷⁹.

İngiltere'nin Mısır'ı işgal ettiği döneme rastlayan bu meslek hayatı, 1907 yılında Adalet Bakanlığı (Nezâret el-Hakkâniyye)'na bakan yardımcısı olarak atanmasıyla en üst düzeyine ulaştı ve 1914 yılında vefatına kadar bu görevde kaldı. Bazı yazarlar, Deñşüvay davasındaki görevinden dolayı İngilizlerin onu ödüllendirmek için bu göreve atadığını belirtmektedir⁸⁰.

A. F. Zağlul'un eserlerini telif ve tercüme olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Telif olarak neşrettiği eserlerinin büyük bir kısmı hukukla ilgili olup bazıları şunlardır:

a) *el-Âsâr el-Fethiyye, Havâtır fî el-İlm ve el-Âdâb ve el-İctimâ'*: Yazarın makalelerinden meydana gelmektedir⁸¹; b) *el-Mulâhazât el-Kânûniyye (:Kitâb*

77 Serkis, *a.g.e.*, s. 1436; İsamuddîn, Ahmed, *Hareket et-Terceme fî Mısır fî el-Karn el-İşrin*, Kahire-1986, el-Hey'et el-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, s. 216; 'Fethi Başa Zağlul: el-Âlim el-Kadâ'i ve'l-Bâhis el-İctimâ'î', *Mecellet el-Hilâl*, Yıl: 22, Sy.8, s. 628, Kahire-1332; Görgün, Hilal, 'Mısır-Fransız İşgali ve Sonrası', *DİA*, XXIX, s. 570; Reid, Donald M., 'Educational and Career Choices of Egyptian Students, 1882-1922', *International Journal of Middle East Studies*, VIII, Sy. 3 (Jul., 1977), s. 354.

78 İngiltere'nin Mısır'ı işgali döneminde 1906 yılında meydana gelen bu acı olay, İngiliz işgaline karşı huzursuzluğu ifade eder. Deñşüvay, Mısır'ın Delta bölgesinde, halkı güvercin besleyerek geçinen küçük bir köyün adıdır. İngiliz subaylarının güvercinlere ateş ederek köyü bir atış alanı olarak kullanmaya başlamaları üzerine köylüler subaylara saldırarak onları dövüp, silahlarını almışlardır. Bir subayın kaçarken güneş çarpması sonucu ölmesi üzerine köylüler tutuklanarak yargılanmıştır. Kurulan özel mahkeme, elli iki kişiyi yargılayarak haklarında yarım saatte hüküm vermiştir. Yargılama sonucunda, dört kişi idama, iki kişi müebbet hapis cezasına, altı kişi yedi yıl hapis cezasına, geriye kalanlar ise kırbaç cezalarına çarptırılmışlardır. Bütün köylüler de idam ve kırbaç cezalarının infazını seyretmeye zorlanmışlardır. Bu olay Mısır halkı arasında büyük tepki toplamış, düşmanlık duyguları uyandıran ağıtlara konu olmuştur (Bkz. Marsot, A.L.S., *Mısır Tarihi, Arapların Fethinden Bugüne*, İstanbul-2010, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 79-80. Krş. Marsot, A.L.S.A, *Short History of Modern Egypt*, s. 78-79).

79 Seyyit, A.L., *Kissatü Hayâtî*, Kahire-1982, Dâru'l-Hilâl, s. 150-151; Serkis, *a.g.e.*, s. 1436; İsamuddîn, Ahmed, *a.g.e.*, s. 216; 'Fethi Başa Zağlul: el-Âlim el-Kadâ'i ve'l-Bâhis el-İctimâ'î', s. 628.

80 Serkis, *a.g.e.*, s. 1436; 'Fethi Başa Zağlul: el-Âlim el-Kadâ'i ve'l-Bâhis el-İctimâ'î', s. 628, A. F. Zağlul'un bu göreve atanmasında İngilizlerin rolü olduğuna dair iddia için bkz. Hüseyin, Muhammed Muhammed, *el-İtticâhât el-Vataniyye fî el-Edeb el-Mu'âsir*, Kahire-ts., Mektebet el-Âdab ve Matbaatuhâ, II, s. 386-387/dn.3.

81 Serkis, *a.g.e.*, s. 1436. Eserin baskısı için bkz. Zağlul, A.F., *el-Âsâr el-Fethiyye*, Kahire-ts., Matbatu Muhammed Tahir, 155 s.

el-Mülâhazât el-Kânûniyye fî el-Muâmelât el-Medeniyye ve et-Ticâriyye): Eser, isminden de anlaşılacağı üzere, ticaret ve medenî kanunla ilgili işlemler hakkında yazarın görüşlerini içermektedir⁸²; c) *Risâle fî Tezvîri'l-Evrâk* (: *Risâle et-Tezvîr fî'l-Evrâk* veya *et-Tezvîr fî el-Evrâk*): Eser, resmi evraklarda yapılan sahtecilikler hakkındadır⁸³; d) *el-Muhâmât*: Avukatlığın Mısır ve Avrupa ülkelerindeki tarihi hakkındadır⁸⁴; e) *Şerh el-Kânûn el-Medenî*. Medenî kanun şerhi olan bu eser, yazarın en son yayımladığı kitap olup hâkim ve avukatlar arasında büyük ilgi görmüştür⁸⁵.

A. F. Zağlul'un bu telif eserlerinin yanı sıra tercümeleri de bulunmaktadır. Çoğu Fransızca'dan tercüme edilen ve sosyal bilimler alanında olan bu eserler, mütercime büyük ün kazandırmış, tercüme için seçilen eserler ve çevirilerin kalitesi açısından mütercim büyük takdir toplamıştır. Aşağıda ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz Bentham'dan yapılan tercümeler ile E. Dumont'tan yaptığı kısmî çeviri hariç, A. F. Zağlul'un tercüme ettiği eserler şunlardır:

a) Comte de Castries (ö. 1927): *el-İslâm, Havâtır ve Sevânih (İslâm Hakkında İntibalar ve Düşünceler)*⁸⁶; b) Herbert Spencer (ö. 1903): *el-Ferd Dıdda el-Memleke (Devlete Karşı Fert)*⁸⁷; c) Mustafa Fazıl Paşa (ö. 1875), *Min Emir ilâ Sultân (M.Fazıl Paşa'dan Sultan (Abdülaziz)'e Mektup)*⁸⁸; d) Edmond Demolins

82 Serkis, *a.g.e.*, s. 1437. Eserin baskısı için bkz. Zağlul, A.F., *Kitab el-Mülâhazât el-Kânûniyye fî el-Muâmelât el-Medeniyye ve't-Ticâriyye*, Kahire-1896, 825 s.

83 Serkis, *a.g.e.*, s. 1436-1437. Eserin baskıları için bkz. Zağlul, A.F., *Risâle et-Tezvîr fî el-Evrak*, Kahire-1895, Matbaat el-Bulak el-Emîriyye, 135 s.; Kahire-1922, İdaret Mektebât ve Matba'at et-Te'lif.

84 Serkis, *a.g.e.*, s. 1437; 'Fethi Başa Zağlul: el-Âlim el-Kadâi ve'l-Bâhis el-İctimâî', s. 630. Bu eserin baskısı için bkz. Zağlul, A.F., *el-Muhâmât*, Kahire-1318/1900, Matbaat el-Meârif, 434, 211, 8 s.

85 Serkis, *a.g.e.*, s. 1437; 'Fethi Başa Zağlul: el-Âlim el-Kadâi ve'l-Bâhis el-İctimâî', s. 629; 'İhtifâlü Tekrîmi Ahmed Fethi Başa Zağlul', *Mecelletü'l-Menâr*, VII, Sy.340, 1292, s. 550. Eserin baskısı hakkında bkz. Zağlul, A.F., *Şerh el-Kânûn el-Medenî*, Kahire-1913, el-Matbaat el-Emîriyye, 543 s.

86 Serkis, *a.g.e.*, s. 1436; Tâcir, C., *Hareket et-Terceme bi Mısr Hilâl el-Karn et-Tâsi' Aşar*, s. 128; İsmâuddîn, Ahmed, *Hareket et-Terceme fî Mısr fî el-Karn el-İşrîn*, s. 220; 'Fethi Başa Zağlul: el-Âlim el-Kadâi ve'l-Bâhis el-İctimâî', s. 631. Eserin baskıları hakkında bkz. De Castries, Comte, *el-İslâm, Havâtır ve Sevânih*, çev. A.F. Zağlul, Kahire-1896, el-Mektebet et-Ticâriyye; Kahire-1898, Matbaat el-Meârif.

87 İsmâuddîn, Ahmed, *a.g.e.*, s. 220.

88 Serkis, *a.g.e.*, s. 1437; Tâcir, Cak, *Hareket et-Terceme bi Mısr Hilâl el-Karn et-Tâsi' Aşar*, s. 128; 'Fethi Başa Zağlul: el-Âlim el-Kadâi ve'l-Bâhis el-İctimâî', s. 631. Eserin baskısı hakkında bkz. Mustafa Fazıl Paşa, *Min Emir ila Sultan*, Kahire-1913, Matbaat el-Meârif; Kahire-1922, el-Mektebet et-Ticâriyye.

(ö. 1907): *Sırru Tekaddüm el-İngiliz es-Saksoniyyîn (Anglo-Saksonların Gelişmesinin Sırrı)*⁸⁹; e) Gustave Le Bonn (ö. 1931), *Cevâmi' el-Kelim (Özlü Sözler)*⁹⁰; f) Gustave Le Bonn, *Rûh el-İctimâ' (Toplum Psikolojisi)*⁹¹; g) Gustave Le Bonn, *Tâtavvur el-Ümem (:Sırru Tatavvur el-Ümem: Milletlerin Gelişiminin Sırrı)*⁹².

Bunların dışında, A. F. Zağlul'un yakın arkadaşlarından biri olan Ahmet Lütfi Seyyit (ö. 1964), hatıralarında belirtildiğine göre; A. F. Zağlul, J.J.Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi (el-Akd el-İctimâî)* adlı eserini 1888 yılında tercüme etmeye başlamış, büyük bir kısmını da tercüme etmesine rağmen yayımlamamış, aynı şekilde Montesquieu'nun *Kanunların Rubu* adlı eserinin bazı kısımlarını da Arapça'ya aktarmış ama onu da neşretmemiştir⁹³.

A. F. Zağlul'un telif ve tercüme eserleri hakkında verilen bu bilgiler bile onun entelektüel düzeyini göstermektedir. Telif eserleri daha çok hukukla ilgili olduğu için, bunları meslekî kitaplar saymak mümkündür. Tercümelerinde ise özellikle felsefe, sosyoloji ve psikoloji alanından eserler seçtiği anlaşılmaktadır. XIX. ve XX. yüzyılda pek çok Mısırlı yazar, tercüme yapmayı telif eser kaleme almaktan daha önemli gördüğü için, A. F. Zağlul'un da tercüme yapmaya büyük önem verdiği söylenebilir⁹⁴. A. L. Seyyit onun tercümeyle öncelik vererek gelişmiş ülkelerdeki bilimsel birikimi kendi ülkesine nakletmek istediğini, zira tercümenin rönesansın alfabeti olduğuna dair düşüncelere sahip olduğunu ifade etmektedir⁹⁵. Yine A. L. Seyyit'e göre, A. F. Zağlul; hürriyet düşüncesinin Mısır'da yaygınlaştırılması ve Mısırlıların iktidarla ilgili haklarını öğrenmelerini istediği, demokratik sosyalizm

89 Zağlul, A.F., *Sırru Tekaddüm el-İngiliz el-Saksoniyyîn*, çev. A.F. Zağlul, Kahire-1899, el-Matbaat er-Rahmâniyye, 363, 3 s.; Kahire-1908, Matbaat es-Saâde.

90 Serkis, *a.g.e.*, s. 1436; Zeytûni, Latif, *Hareket et-Terceme fî Asr en-Nehda*, s. 171. Eserin baskıları hakkında bkz. Le Bonn, Gustave, *Cevâmi' el-Kelim*, çev. A.F. Zağlul, Mısır-1914, Matbaat el-Meârif; Kahire-1922, el-Mektebet et-Ticâriyye.

91 Serkis, *a.g.e.*, s. 1437; 'İhtifâlû Tekrîmi Ahmed Fethi Başa Zağlul', s. 550; 'Fethi Başa Zağlul: el-Âlim el-Kadâî ve'l-Bâhis el-İctimâî', s. 631. Eserin baskıları için bkz. Le Bonn, Gustave, *Rûh el-İctimâ'*, çev. A. F. Zağlul, Mısır-1909, Matbaat eş-Şa'b, 282 s.; Kahire-1921, el-Matbaat el-Rahmâniyye, et-Tab'at es-Saniye; Kahire-1923, Naşir: Tevfik er-Râfi'i, 144 s.

92 Serkis, *a.g.e.*, s. 1437; 'İhtifâlû Tekrîmi Ahmed Fethi Başa Zağlul', s. 550; 'Fethi Başa Zağlul: el-Âlim el-Kadâî ve'l-Bâhis el-İctimâî', s. 631. Eserin baskıları için bkz. Zağlul, A.F., *Sırru Tatavvur el-Ümem*, çev. A.F. Zağlul, Mısır-1913, Matbaat el-Meârif; Kahire-1921, el-Mektebet et-Ticâriyye, et-Tab'at es-Sâniye.

93 Seyyit, A.L., *Kıssatü Hayâtî*, s. 145-147.

94 'Fethi Başa Zağlul: el-Âlim el-Kadâî ve'l-Bâhis el-İctimâî', s. 630.

95 Seyyit, A.L., *a.g.e.*, s. 145; en-Neccâr, Hüseyin Fevzi, *Ahmed Lütfi es-Seyyid*, Kahire-1975, el-Hey'et el-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb, s. 103.

ile evrimci bir gelişmeye inandığı için, bu görüşlerine uygun eserler tercüme etmeye özen göstermiştir⁹⁶.

2. Bentham'ın *Yasama Usulü* ve Arapça Çevirisi: *Kitâbu Usûli's-Şerâ'i'*

a) *Yasama Usulü*

E.Dumont, Bentham'dan izin alarak onun eserlerinin bir kısmını *Yasama Usulü* (*Traité de Législation Civile et Penale*) başlığı altında 1802 yılında Fransızca olarak Paris'te üç cilt olarak yayımlamış, 1820 yılında aynı baskı yenilenmiştir. Eserin 1830 yılında düzeltilmiş ve ilave edilmiş yeni baskısı yine üç cilt halinde basılmıştır⁹⁷. *Yasama Usulü* adlı bu eser; kısmen Bentham'ın yayımlanmış ve yayımlanmamış çalışmalarından tercüme, kısmen ise onun yeni felsefenin Dumont'un kendi dilinden ifadesi olan bir metindir⁹⁸. Bu mecmuanın içinde Bentham'a ait altı kitap bulunmakta, bir tane de onun *Panopticon* adlı hapishaneyle ilgili eserinin Dumont tarafından yapılan özeti yer almaktadır.

Dumont'un neşrettiği *Yasama Usulü* adlı mecmuanın içindeki ilk kitap olan *Yasama İlkeleri* adlı eser ile bunun devamında yer alan *Medenî Hukukun İlkeleri* ve *Ceza Hukukunun İlkeleri* adlı kitaplar, diğerlerine göre daha çok ilgi görmüştür. Özellikle *Yasama İlkeleri*, Bentham'ın ahlâk, hukuk, siyaset, iktisat, din, din-ahlâk ilişkisi, yarar ilkesi, doğal hukuk, haz, elem, saikler ve iyilikseverlik gibi konulardaki temel görüşlerini içermektedir. Bu durum, eserin ilk cildinin öteki ciltlere göre daha çok ilgi görmesinin sebeplerinden biri olabilir. Bundan dolayı Dumont'un neşrettiği metinlerin ilk üç kitabı, muhtelif tarihlerde farklı kişiler tarafından İngilizce'ye çevrilip yayımlanmaya değer görülmüştür. Bunlardan ilki, Bentham hayatta iken onun Amerikalı öğrencilerinden biri olan John Neal tarafından 1830 yılında *Yasama İlkeleri* (*Principles of Legislation*) başlığı altında yayımlanmıştır. Bu tercüme, *Yasama Usulü*'nün ilk eseri olan *Yasama İlkeleri* adlı kitaptır⁹⁹.

96 Seyyit, A.L., *a.g.e.*, s. 145-149; 'Fethi Başa Zağlul: el-Âlim el-Kadâ'i ve'l-Bâhis el-İctimâ'i', s. 631; Neccâr, Hüseyin Fevzi, *a.g.e.*, s. 103.

97 Atkinson, C.M., *Jeremy Bentham, His Life and Work*, s. 74. Eserin bazı baskıları için bkz. Bentham, J., *Traité de Législation Civile et Pénale*, yay. E.Dumont, Paris-1802, Chez Bossange, Mason et Besson, I-III; Paris-1820, Rey et Gravier, 2. baskı; Paris-1830, Rey et Gravier, I-III; Londra-1858, Taylor et Francis.

98 Leslie, S., *The English Utilitarians*, I, s. 207. Dumont'un Bentham'ın eserlerini neşrederken uyguladığı yöntem hakkında bkz. Atkinson, C.M., *Jeremy Bentham, His Life and Work*, s. 92.

99 Bentham, J., *Principles of Legislation*, çev. J.Neal, Boston-1830, Wells and Lilly, s. 195-310.

Bentham ile şahsen tanışan birkaç Amerikalıdan biri olan ve onun A.B.D.'de tanınmasında büyük katkısı bulunan J.Neal, bu tercümenin başına Bentham ile tanışması, görüşmesi, onun eserleri ve görüşleri hakkında müstakil bir kitap hacminde geniş bir giriş yazmıştır¹⁰⁰. J.Neal'in anılan İngilizce tercümesinden sonra, 1832 yılında Bentham vefat etmiş, ardından öğrencisi J.Bowring onun eserlerinin önemli bir kısmını *Jeremy Bentham'ın Toplu Eserleri* başlığı altında neşretmiştir. Bu neşir çerçevesinde, *Yasama Usulü*'nün içindeki kitapların tamamı Bowring tarafından tercüme edilip 1838-1839 yıllarında yayımlanmıştır¹⁰¹. Daha sonra 1940 yılında, *Yasama Usulü*'nün içindeki ilk üç kitabın tamamı, *Yasama Teorisi* başlığı altında Richard Hildreth tarafından yeniden tercüme edilip yayımlanmıştır¹⁰². Mütercim, XIX. yüzyılın ikinci yarısında A.B.D.'deki meşhur gazetecilerinden biri olup aynı zamanda *Ahlâk Teorisi (Theory of Morals)* adlı bir kitabın yazarıdır¹⁰³. *Yasama Usulü*'nün içindeki ilk üç kitabın İngilizce'ye dördüncü kez tercümesi ise, Bentham ve dönemi hakkındaki çalışmalarıyla ünlü olan Charles Milner Atkinson (ö.1920) tarafından 1914 yılında yayımlanmıştır¹⁰⁴.

İngilizce'ye yapılan bu tercümelerin yanı sıra, *Yasama Usulü*'nün İspanyolca çevirisi Bentham hayatta iken 1823 yılında, Yunanca tercümesi ise 1834 yılında yapılmıştır. Bunların dışında, Çince, Japonca, Almanca, Rusça ve İtalyanca tercümeleri dünya kütüphanelerinde bulunmaktadır¹⁰⁵.

Yasama Usulü'nün Fransızca aslının defalarca basılması, farklı tarihlerde İngilizce'ye dört defa çevrilmesi ve dünyanın muhtelif bölgelerinde konuşulan başka bazı dillere tercüme edilmesi, eserin büyük bir ilgiye mazhar olduğunu göstermektedir. Bizzat Bentham, Güney Amerikalı bir tüccarın Paris'te bu eserin Fransızca baskısından 1830 yılında kırk bin adet satın aldığı ifade etmiştir¹⁰⁶.

100 Neal, John, 'Biographical Notice of Jeremy Bentham', 'Chapter on Utility', J.Bentham: *Principles of Legislation* içinde Boston-1830, Wells and Lilly, s. 2-118, 119-147; King, Peter J., 'John Neal as a Benthamite', *The New England Quarterly*, XXXIX, Sy.1 (Mar. 1966), s. 47-49, 55.

101 Bkz. Bentham, J., *The Works of Jeremy Bentham*, yay.J.Bowring, New York-1962, I, s.155-168, 169-194, 297-364, 365-580, III, s.155-210.

102 Bentham, J., *Theory of Legislation*, çev. R.Hildreth, Boston-1840, Weeks, Jordan, and Company, I-II.

103 Schlesinger, Arthur M., 'The Problem of Richard Hildreth', *The New England Quarterly*, XIII, Sy. 2 (Jun., 1940), s. 223; Baumgardt, David, 'The Forgotten Moralists: Richard Hildreth's Theory of Morals', (*Journal of Ethics*), LVII, Sy. 3 (Apr. 1947), s. 191-198.

104 Bentham, J., *Bentham's Theory of Legislation*, çev. C.M.Atkinson, Londra-1914, Oxford University Press, I-II.

105 Eserin, yukarıda anılan dillere tercümeleri için bkz. www.worldcat.org.

106 Leslie, S., *a.g.e.*, s. 221.

Bunlara 1803 yılında Rusya'yı ziyaret eden Dumont'un, *Yasama Usulü*'nün bu ülkede Londra'daki kadar satıldığına dair verdiği bilgiyi de ilave etmek gerekir¹⁰⁷.

Bentham'ın en önemli öğrencilerinden biri olan J.S.Mill kendi hayatını yazdığı eserinde, Dumont'un neşrettiği *Yasama Usulü* adlı kitabı babasının tavsiyesiyle okuduğunu ifade ettikten sonra, 'Bu eseri okumak, benim hayatımda bir çığırır, benim zihni gelişimimde dönüm noktalarından biridir' demektedir¹⁰⁸. Bentham'ın başka bir öğrencisi Fransız siyasetçi ve diplomat Talleyrand ise, eserin önemini çok iyi bildiği için, hocasıyla ölümünden dört ay önce yaptığı görüşme de ona kendi maddi imkanlarıyla bu eseri yeniden bastırma düşüncesini ifade etmiştir¹⁰⁹. Bütün bu örnekler, Dumont'un neşrettiği *Yasama Usulü* adlı eserin, Bentham'ın dünya çapında büyük bir düşünür olarak tanınmasında ve yararcılık okulunun kurulmasında ne kadar önemli rolü olduğunu göstermektedir¹¹⁰.

b) *Kitâbu Usûli's-Şerâ'i*

ba) Çevirinin Teknik Özellikleri

A. F. Zağlul'un en önemli ilmi faaliyetlerinden biri, Bentham'ın bazı eserlerini Arapça'ya tercüme etmesidir. Onun ilk ilmî çalışmalarından biri olan bu çeviriler, ahlâk ve hukuk felsefesine ilgisini de göstermektedir. Bazı kaynaklarda, *Yasama Usulü*'nün dışında, A. F. Zağlul'un Bentham'a ait iki kitabı daha Arapça'ya tercüme ettiği nakledilmektedir. Bunlardan biri, *Kanun ve Yasama Usûlü (Usûlü en-Nevâmîs ve's-Şerâ'i)* adıyla zikredilmektedir¹¹¹. Öteki ise, *Yasamanın Rubu (Ruhu's-Şerâ'i)* başlığını taşımakta olup A. F. Zağlul'un bu eseri yirmi beş yaşında iken tercüme edip Mısır'da 1888 yılında bastırıldığı belirtilmektedir¹¹². Her iki tercümenin de kütüphanelerde yaptığımız çalışmalar sırasında hiçbir nüshasını tespit edemediğimiz gibi, bu iki tercüme atıftan bulunan, okuduğuna veya herhangi bir nüshasına sahip olduğuna dair bilgi veren bir kaynağa da ulaşamamıştır. Bu iki tercümenin adları ile Montesqieu'nun *Kanunların Rubu* adlı

107 a.g.e., s. 208.

108 Mill, J.S., *Autobiography*, yay. Jack Stillinger, Boston-1969, Houghton Mifflin Company, s. 41.

109 Atkinson, C.M., *Jeremy Bentham, His Life and Work*, s. 207; Bowring, Lewin B., *Autobiographical Recollections of Sir John Bowring*, s. 314.

110 Lieberman, David, 'From Bentham to Benthamism', s.210. *Yasama Usulü*'nün etkisi hakkında ayrıca bkz. Davidson, William L., *Political Thought in England, The Utilitarians from Bentham to J.S.Mill*, s. 36.

111 Tâcir, Cak, *Hareket et-Terceme bi Mısır Hilâl el-Karn et-Tâsi' Aşar*, s. 128.

112 Serkis, a.g.e., s. 1437; Tâcir, a.g.e., s. 128; 'İhtifâlü Tekrîmi Ahmed Fethi Başa Zağlul, s. 550; Zeytûni, Latîf, *Hareket et-Terceme fî Asr en-Nehda*, s. 165.

eserinin Arapça çevirisinin *Kanun ve Yasama Usûlü (Usûl el-Nevâmîs veş-Şerâ'i)* şeklindeki ismi¹¹³ arasında benzerlik bulunmaktadır. Bu bilgiye, A. F. Zağlul'un Montesquieu'nun aynı eserinin bazı kısımlarını tercüme ettiğine dair notu da ilave ettiğimizde¹¹⁴, Montesquieu'nun eserinin adıyla Bentham'ın *Yasama Usulü* adlı eserinin A. F. Zağlul tarafından *Usûlüş-Şerâ'i (Yasama Usulü)* adıyla tercüme edilmesinin birbirine karıştırıldığı kanaatine varmak mümkündür.

Mensubiyet, isim ve künye bilgileri itibariyle hakkında hiç bir şüphe ve karışıklık bulunmayan husus ise, E.Dumont'un yayımladığı *Yasama Usulü* adlı kitabın A. F. Zağlul'un *Yasama Usûlü Kitabı (Kitabu Usûliş-Şerâ'i)* başlığı altında Fransızca aslından Arapça'ya tercüme edip Kahire'de 1309/1891 yılında yayımlamasıdır.¹¹⁵ Bu tercüme, Muhammed el-Hüseynî'nin tashihiyle iki cilt halinde, ama bir cilt içinde yayımlanmış, o sırada Mısır'ı yöneten Hidiv Mehmed Tevfik Paşa'ya ithaf edilmiştir¹¹⁶.

Kitabu Usûliş-Şerâ'i adlı bu tercümenin ikinci cildinin sonunda Bulak Matbaası'nda musahhah olarak çalışan Muhammed el-Hüseynî'nin basımla ilgili yaklaşık bir sayfalık bir yazısı bulunmaktadır. Bu yazıda, tercüme edilen eserin ve müterciminin adı verilmekte, mütercimnin eseri Kahire'deki Bulak Matbaası'nda bastırıldığı; baskının 1310/1892 tarihinde o sırada Mısır Hidivi olan Abbas Hilmi Paşa'nın yönetimi zamanında yapıldığı ifade edilmektedir¹¹⁷. Bu eserin iç kapağında bulunan baskı tarihiyle (1309/1891) ikinci cildin sonundaki tarih (1310/1892) arasındaki farklılık, muhtemelen, eserin 1891 tarihinde basılmaya başlanması, ya da en azından iç kapağının bu tarihte basılması, basımının ya da ciltlenmenin ise 1892 tarihinde bitmesinden kaynaklanabilir.

Tercümenin birinci cildinin başındaki on iki sayfada, eserin Fransızca aslının birinci cildinde de bulunan Bentham'ın *Yasama Usulü* adlı eserinin ayrıntılı içindekiler cetveli yer almaktadır. Ardından mütercime ait yaklaşık bir buçuk sayfalık başlıksız sunuş/önsöz yazısı gelmektedir. Bu önsöz

113 Montesquieu, *Usûl en-Nevâmîs veş-Şerâ'i*, çev. Yusuf Âsâf, Mısır-1893, el-Matbaat el-Umûmiyye (Bkz. Zeytûnî, Latîf, *a.g.e.*, s. 166).

114 Seyyit, A.L., *Kıssatü Hayâtî*, s. 145-147.

115 Bu tercüme hakkında hem A. F. Zağlul'un çağdaşları hem de daha sonraki kaynaklar bilgi vermektedir. Bkz. 'Fethi Başa Zağlul: el-Âlim el-Kadâ'i ve'l-Bâhis el-İctimâ'i', s. 630; Seyyit, A.L., *a.g.e.*, s. 145; Serkis, *a.g.e.*, s. 1436; Zeytûnî, Latîf, *a.g.e.*, s. 165; İshâmuddîn, Ahmed, *Hareket et-Terceme fi Mısır fi el-Karn el-Işrin*, 217, 220.

116 Bentham, J., *Kitabu Usûliş-Şerâ'i*, çev. Ahmed Efendi Fethi Zağlul, Tashih: Muhammed el-Hüseynî, Kahire-1309/1891, el-Matbaat el-Emîriyye, I: 12, 335 s., II: 166 s. (Bundan sonra dipnotlarda '*Usûl*' olarak kaynak gösterilecektir).

117 *Usûl*, II, s. 166.

yazısında mütercim; Besmele'den sonra, Allah'a dua, Hz. Peygamber'e salât ve selâm, eshâba ve tâbi'îne dua ederek, klasik dönemde pek çok müslüman yazarın yazdığı mukaddimelerin başlangıcına benzer şekilde esere başlamaktadır. Bu dua cümlesinde mütercim, Hz. Muhammed'in 'yasamanın kaynağı (menbe'u usûli'-ş-şerâ'i)' olduğunu belirtmektedir¹¹⁸. Bu ifade ile mütercimin, Bentham'ın eserinde bulunması muhtemel olan, İslâm dininin akide, ahlâk ve hukukuna aykırı gelebilecek düşüncelere katılmadığını, ama sırf Avrupa'da yazılan ahlâk ve hukukla ilgili bir kitabın içindeki fikirlerin müslümanlar tarafından bilinmesinin yararlı olabileceğini düşündüğü için eseri tercüme ettiğini ima etmiş olmaktadır.

A. F. Zağlul, önsöz yazısının devamında; bu eseri niçin tercüme ettiği hususuna değinmektedir. Anlattığına göre, Fransa'da hukuk tahsilini tamamladıktan sonra öğrendiği Fransızca'da yazılmış bazı güzel eserleri Arapça'ya tercüme etmek suretiyle ülkesinin insanlarına hizmette bulunmak istemiş, bunun için meşhur filozof Bentham'ın *Yasama Usulü (Kitabu Usûli'-ş-Şerâ'i)* adlı eserinin tercümeyle en uygun eser olduğu kanaatine varmıştır. Önsöz yazısında ayrıca, Bentham'ın bu eserinin, meşhur olduğunu, araştırmacılar arasında başvurulan bir eser haline geldiğini, birçok dile tercüme edildiğini ve dünyanın pek çok şehir ve bölgesinde basıldığını ifade etmektedir. Önsözün sonunda Hidiv Mehmed Tefvik Paşa'ya hitaben bir ithaf yazısı yer almaktadır¹¹⁹.

A. F. Zağlul, tercümeyle *Yasama Usulü*'nün hangi tarihteki baskısına dayandığını belirtmemiştir. *Yasama Usulü*'nün Fransızca aslı ve Arapça tercümesiyle yapılan karşılaştırma sonucunda bu çevirinin; Fransızca olarak 1830 tarihinde yapılan gözden geçirilmiş baskısına, ya da bu baskının sonraki neşirlerinden birine dayandığı anlaşılmaktadır. Bu baskıda yer alan içindekiler cetveli de tercüme edilmiş, eserin aslında yer alan ana ve alt başlıklar tercümede de muhafaza edilerek başlıklarda önemli sayılabilecek bir ekleme ve çıkarma yapılmamıştır.

bb) Çeviride Kullanılan Yöntem

A. F. Zağlul, tercümeyle yazdığı sunuş yazısında, tercüme ederken kullandığı yöntem hakkında da bilgi vermektedir. Eseri Fransızca'dan tercüme ettiğini, tercüme ederken eserin aslına elinden geldiği kadar sadık kaldığını; gerekli yerlerde kapalılığı gidermek, bazı kuralları açıklığa kavuşturmak, maksadı açıklamak, bir

118 *Usûl*, I, s. 2.

119 *Usûl*, I, s. 2-3.

bölge veya ülke hakkında bilgi vermek, bir olayın tarihini tespit etmek ya da bazı yazarların özellikleri hakkında bilgi vermek gayesiyle dipnotlar koyduğunu ifade etmektedir¹²⁰. Tercüme incelendiğinde, aşağıda da görüleceği gibi, belirlediği yönetime büyük ölçüde riayet ettiği, ama bazı kısımlarda ise buna uymadığı anlaşılmaktadır. Mütercimim dipnotlardaki açıklamaları incelendiğinde, bugünkü akademik yazım tarzına yakın bir yöntemle eseri tercüme ettiği görülmektedir.

bc) Çevirinin İçeriği

A. F. Zağlul'a ait önsözden sonra birinci ciltte 'Eserin Fransızca Mütercimiminin Girişi (Fâtihat el-Mütercim el-Fransâvî)' başlığı altında *Yasama Usulü*'ne E.Dumont'un yazdığı girişin tercümesi bulunmaktadır¹²¹. Bu giriş yazısında Dumont; eserin özgün halini neşrederken kullandığı yöntem, eserin içeriği, Bentham'ın üslubu, yöntemi ve düşünceleri hakkında bilgi vermektedir. A. F. Zağlul, tercümesinin önsözünde belirttiği gibi yeri geldikçe Dumont'a ait bu giriş yazısında isimleri geçen şahıslar hakkında dipnotlarda kısa açıklamalar yapmıştır¹²².

Yasama Usulü'nün aslı ve A. F. Zağlul'un *Usûlüş-Şerâ'i*' adlı çevirisinin içinde, birinci ciltte üç ve ikinci ciltte ise dört kitap olmak üzere toplam yedi kitap bulunmaktadır. Bu kitapların her biri de kendi içinde alt başlıklara ayrılmıştır. Tercümenin birinci cildinin başındaki E.Dumont'a ait giriş yazısının tercümesi istisna edilecek olursa, birinci cilt Bentham'ın *Yasama İlkeleri*, *Medenî Hukukun İlkeleri* ve *Ceza Hukukunun İlkeleri* başlıklı kitaplarının tercümelerine tahsis edilmiştir¹²³.

Yasama Usulü'nün birinci cildinin ilk kitabı, *Yasama İlkeleri (Principles of Legislation: Usûlüş-Şerâ'i)* başlığını taşımaktadır¹²⁴. Bu kitap, ahlâk, hukuk, siyaset, psikoloji ve iktisat felsefesi gibi alanlar için son derece önemli olup ana konusu ahlâktır. Bentham'ın 'yarar'ı esas alan felsefesinin esasları da burada verilmekte, medenî hukuk ve ceza hukuku gibi alanlar bu kitaptaki temel görüşler üzerine bina edilmektedir. Birinci cildin ikinci kitabı; *Medenî Hukuk İlkeleri (Principles of the Civil Code: Usûl el-Kânûn el-Medenî)* başlığını taşımaktadır¹²⁵. Bu kısmın

120 *Usûl*, I, s. 2.

121 *Usûl*, I, s. 4-16. Krş. Dumont, Etienne, 'Discours Préliminaire', *Traité de Législation Civile et Pénale* içinde, Paris-1830, Rey et Gravier, Libraries, I, s. I-XXVIII.

122 Örnek olarak bkz. *Usûl*, I, s. 9-10.

123 *Usûl*, I, s. 17-335.

124 *Theory of Legislation*, s. 1-87; *Usûl*, I, s. 17-76.

125 *Theory of Legislation*, s. 88-236.

başında eserin Fransızca aslında yer alan Dumont'a ait 'Giriş' yazısını A. F. Zağlul, 'Fransızca'ya Çeviren Mütercim Diyor ki (Kâle el-Mütercim el-Fransâvî) başlığı altında tercüme etmiştir¹²⁶. Bu kitapta; kanunların maksatları, güvenlik, mülkiyet, eşitlik, miras, evlilik ve boşanma gibi konular yer almaktadır. Birinci cildin üçüncü kitabı, *Ceza Hukukunun İlkeleri (Usûlü Kânûn el-Cinâyât: Principles of Penal Code)* başlığını taşımaktadır¹²⁷. Bu kitapta; suç, suç türleri, özel suçlar, rızalaşma, ahkâm-ı örfiye, cezalar, ceza çeşitleri, af, akitler, suçların engellenmesinde yarar ilkesi ve dinin suçların engellenmesindeki rolü gibi konular bulunmaktadır.

Yasama Usulü'nün ikinci cildi daha çok teknik hukukla ilgili olup bu ciltte nazarî bilgiler, birinci ciltteki bilgilerle kıyaslandığında, daha azdır. Bu ciltte de, Dumont'un Fransızca neşrindeki plan aynen takip edilmiş olup içinde dört kitap bulunmaktadır. İkinci ciltte yer alan ilk kitap, Bentham'ın *Panopticon* adlı hapishane projesiyle ilgili eserinin E.Dumont tarafından yapılan *Panoptique (Merkabe: Gözetim Evi)* adlı özetidir. Bu cildin ilk sayfasında A. F. Zağlul bir dipnot düşerek, Bentham'ın hapishaneler hakkında büyük bir kitap yazdığını, eserin Fransızca müterciminin bu kitabı özetleyip Fransız Yasama Meclisi'ne sunduğundan bahsetmektedir. Bu özetin Bentham'ın eserine ek olarak basıldığını, ancak metinde yer alan pek çok bilginin ilimle veya hükümetin uyması gereken kurallarla ilgili olmayıp uygulamayla ilgili olduğu için bu özetteki bilgilerin sadece ilimle ilgili kısımlarını tercüme ettiğini ifade etmektedir¹²⁸. Eser üzerinde yaptığımız karşılaştırmada A. F. Zağlul'un, Dumont'un *Panoptique* başlıklı eserinin son derece az bir kısmını tercümeğe değer gördüğü anlaşılmaktadır. Tercüme ettiği kısımların, giriş yazısına ilaveten, hapishanede kadınları erkeklerden ayırmak, mahpusları suç türlerine göre ayırmak, mahpusları çalıştırmak, yemek, giyinmek, temizlik ve sağlık, öğretim ve cezalar gibi başlıkları bulunmaktadır¹²⁹. İkinci ciltte yer alan diğer kitapların tamamı Bentham'ın eserleridir. Buna göre, ikinci cildin ikinci kitabı, *Kanunların Yayınlanması ve Sebepleri (Promulgation des Lois; Bâbun fî Neşri el-Kavânîn ve Neşri Esbâbihâ)*¹³⁰; üçüncü kitabı, *Yasamada Zaman ve Mekanın Etkisi (De l'Influence Des Temps et des Lieux, en Matière de Législation; Tê'sîr ez-Zeman ve el-Mekan fî el-Kavânîn)*¹³¹;

126 *Theory of Legislation*, s. 88-92; *Usûl*, I, s. 77-79.

127 *Theory of Legislation*, s. 237-472; *Usûl*, I, s. 172-335.

128 Zağlul, A.F., *Usûl*, II, s. 2/dn.1.

129 Krş. Dumont, Etienne, 'Panoptique', Jeremy Bentham: *Traité de Législation Civile et Pénale* içinde, Paris-1830, Chez Bossange, Mason et Besson, III, s. 1-58; Dumont, Etienne, *Merkabe, Usûl* içinde, II, s. 2-13.

130 Bentham, J., *Traité de Législation Civile et Pénale*, yay. E.Dumont, Paris-1830, Rey et Gravier, Libraries, III, s. 67-117; *Usûl*, II, s. 14-35.

131 Bentham, J., *a.g.e.*, III, s. 119-194; *Usûl*, II, s. 36-69.

nihayet dördüncü kitabı ise, *Kanunlara Genel Bakış (Vue Générale D'un Corps Complet de Législation; Nazratün Ammetün fi Mecmû' el-Kavânîn)* başlığını taşımakta olup¹³² son kitabın başında da yaklaşık yarım sayfa kadar E.Dumont'un giriş yazısı bulunmaktadır¹³³.

bd) Çevirinin Tahlili

bd1) Tercümede Kullanılan Kavramlara Örnekler

A. F. Zağlul'un Bentham'dan tercüme ettiği bu eser, Batı düşüncesinden Arapça'ya çevrilen muhtemelen ilk önemli ahlâk, hukuk ve siyaset felsefesi eseridir. Bu yüzden de, tercümede kullanılan kavramlar son derece önemli olup bunlardan bazıları muhtemelen ilk defa Arapça'ya tercüme edilmiştir. Tercümede kullanılan kavramlar müstakil bir çalışma yapılmaya geçecek kadar önemli olmakla birlikte, makalenin hacmi buna müsaade etmediğinden, burada kavramların nasıl karşılandığına dair bazı örnekler vermek istiyoruz:

Bad (Kötü): Dârr (Zararlı)¹³⁴; Conscience (Vicdan): Vicdân (Vicdan)¹³⁵; Duel (Düello): Mübareze (Düello, Yarışma, Çatışma)¹³⁶; Economie Politique (Siyasî İktisat): et-Tedbîr el-Medenî (Siyaset, Ülke Yönetimi)¹³⁷; Equality (Eşitlik): Müsâvât (Eşitlik)¹³⁸; Evil (Kötü): Darar (Zarar)¹³⁹; Good (İyi): Hayr (İyi), Nâfi' (Yararlı)¹⁴⁰; Idea (Fikir, Düşünce): Efkâr (Fikir, Düşünce)¹⁴¹; Immoral (Ahlâk Dışı): Münafin li'l-Edeb (Edep Dışı, Edebe Aykırı)¹⁴²; Legislation (Yasama): İlm el-Kavânîn (Kanunlar İlmi), Kavânîn (Kanunlar), el-Kavânîn el-Mevdû'a (Pozitif Kanunlar), Şerâ'i' (Kanunlar, Şeriatlar)¹⁴³; Legislator (Yasa Koyucu): Vâdi' u'l-Kânûn (Yasa Koyucu), Şâri' (Yasa Koyucu), Müşerri' (Yasa Koyucu)¹⁴⁴;

132 Bentham, J., *a.g.e.*, III, 195-434; *Usûl*, II, s. 70-165.

133 *Usûl*, II, s. 70;

134 *Usûl*, I, s. 22.

135 *Theory of Legislation*, s. 7; *Usûl*, I, s. 22.

136 *Theory of Legislation*, s. 301-302; *Usûl*, I, s. 214-215.

137 Bentham, J., *a.g.e.*, III, s. 407; *Usûl*, II, s. 154-55.

138 *Theory of Legislation*, s. 119; *Usûl*, I, s. 96.

139 *Theory of Legislation*, s. 48; *Usûl*, I, s. 51.

140 *Theory of Legislation*, s. 48; *Usûl*, I, s. 22, 51.

141 *Theory of Legislation*, s. 2; *Usûl*, I, s. 18.

142 Bentham, J., *a.g.e.*, III, s. 4; *Theory of Legislation*, s. 3; *Usûl*, I, s. 18.

143 *Theory of Legislation*, s. XI, 26, 60; *Usûl*, I, s. 2, 17, 35, 58.

144 *Theory of Legislation*, s. 2; *Usûl*, I, s. 18.

Moral (Ahlâk): Ahlâk (Ahlâk), Edeb (Edep), Edebî (Edebî)¹⁴⁵; Morality (Ahlâk): Ahlâk (Ahlâk), İlmü'l-Ahlâk (Ahlâk İlmi)¹⁴⁶; Morals (Ahlâk): Âdâb (Âdap), İlmü'l-Ahlâk (Ahlâk İlmi)¹⁴⁷; Moral Sense (Ahlâk Duygusu): el-İhsâs el-Manevî (Manevî Duygu)¹⁴⁸; Moralist (Ahlâkçı)¹⁴⁹; Edîb (Edep konusunda uzman kişi)¹⁵⁰; Motives (Motiv, Âmil, Etmek): İhsâsât (Duygular)¹⁵¹; Pain (Acı, elem): Elem (Elem)¹⁵²; Physical (Maddî, Fizik): Maddî (Maddî), Cismânî (Cismânî)¹⁵³; Pleasure (Haz, arzu): Lezze (Haz, Lezzet)¹⁵⁴; Principes: Principles (Prensip, İlke): Usul (Usul, Yöntem, İlke)¹⁵⁵; Principle of Utility (Yarar İlkesi): Aslu'l-Menfa'a (Yarar İlkesi)¹⁵⁶; Property (Mülk, Mülkiyet): Mülkiyye (Mülkiyet)¹⁵⁷; Security (Güvenlik): Emn (Güvenlik)¹⁵⁸; Sentiments (Duygular): İhsâsât (Duygular)¹⁵⁹; Society (Toplum): İctima' (Toplanma, Toplantı)¹⁶⁰; Utility (Yarar): Menfa'a (Yarar, Menfaat)¹⁶¹.

Bu örneklerden de görüleceği üzere A. F. Zağlul, bazı kavramları karşılıklı olarak kullanmaktadır. Özellikle 'moral', 'morality' ve 'moralist' kelimelerine karşılık olarak kullandığı 'edeb, edîb' gibi kelimelerin isabetli olduğunu söylemek zordur. Principle (Usul, ilke) kelimesine karşılık olarak kullandığı usûl kelimesinde ise isabetli bir karşılık bulunduğu söylenebilir. Economie politique (political economy)'e karşılık olarak et-tedbir el-medenî'yi kullanması ise, tamamen yanlıştır. Bu kavrama karşılık olarak bugünkü Türkçe'de siyasî iktisat, Arapça'da ise el-iktisâd es-siyâsî kullanılmaktadır. Economie politique'e karşılık olarak tedbir-i medenî'yi kullanması A. F. Zağlul'un İslâm ahlâk ve siyaset literatürüne

145 *Theory of Legislation*, s. 3, 7, 27, 60; *Usûl*, I, s. 18, 22, 36, 58.

146 *Theory of Legislation*, s. 60, 64-65; *Usûl*, I, s. 60-61.

147 *Theory of Legislation*, s. 17, 26; *Usûl*, I, s. 30, 35.

148 *Theory of Legislation*, s. 7; *Usûl*, I, s. 22.

149 *Theory of Legislation*, s. 2.

150 *Usûl*, I, s. 18.

151 *Theory of Legislation*, s. 2; *Usûl*, I, s. 18.

152 *Theory of Legislation*, s. 2; *Usûl*, I, s. 18.

153 *Theory of Legislation*, s. 27; *Usûl*, I, s. 36.

154 *Theory of Legislation*, s. 2; *Usûl*, I, s. 18.

155 Bentham, J., *a.g.e.*, I, s. XXXII; *Theory of Legislation*, s. XI; *Usûl*, I, s. 2.

156 *Theory of Legislation*, s. 2; *Usûl*, I, s. 18.

157 *Theory of Legislation*, s. 115; *Usûl*, I, s. 93.

158 *Theory of Legislation*, s. 119; *Usûl*, I, s. 96.

159 *Theory of Legislation*, s. 2; *Usûl*, I, s. 18.

160 *Theory of Legislation*, s. 48; *Usûl*, I, s. 51.

161 Bentham, J., *a.g.e.*, I, s. XXXI; *Theory of Legislation*, s. 2; *Usûl*, I, s. 1.

dair bilgisinin sınırlı olduğunu göstermektedir. Zira tedbir-i medenî; Osmanlı Türkçesi, Arapça ve Farsçada yazılan eserlerde doğrudan doğruya ve sadece siyaset ya da siyaset felsefesi anlamına gelmekte olup bu kavramın iktisatla ilişkisi son derece sınırlıdır. Bunun yerine tedbir-i menzil kullansaydı bir dereceye kadar haklı gerekçeleri olabilirdi.

bd2) Mütercimin Yaptığı Genel Açıklamalar

A.F. Zağlul, önsözde vaat ettiği gibi özellikle şahıs, yer, kitap, ülke ve bölge adlarının geçtiği pek çok yerde metnin daha iyi anlaşılması için açıklamalarda bulunmuştur¹⁶². Ancak yaptığı açıklamaların her zaman doğrudan metinle ilgili olduğunu söylemek zordur. Buna, Bentham'ın kanunların açık olması gerektiğine dair ifadelerinden dipnot düşerek Paris'te Hukuk Okulu'nda okurken yaşadığı bir hatırasını nakletmesi örnek verilebilir. Anlattığına göre, bir sınav sırasında öğrencilerden biri kendisine sorulan soruya edilgen (pasif) bir fiil ile cevap vermeye başlamış, sınavı yapan hoca öğrenciyi uyararak kanunların açık ve sınırlarının belli olması gerektiğini, dolayısıyla böyle bir üslubun hukukta yanlış olduğunu ifade etmiştir¹⁶³.

Benzer bir açıklama, Bentham'ın düello hakkında bilgi verdiği yerde de görülür. Zağlul, burada dipnot düşerek, Japonların düello tarzlarının Avrupâ'dakinden farklı olduğunu ifade etmektedir¹⁶⁴. Ancak ne ilginçtir ki ahlâk ve hukuk açısından son derece sorunlu olan düello uygulaması hakkında eleştiri veya itiraz mahiyetinde hiçbir açıklamada bulunmamıştır.

bd3) Mütercimin İtiraz ve Eleştirileri

A. F. Zağlul, tercüme ettiği eserin pek çok sayfasına düştüğü dipnotlarda, metinde geçen görüşlere –özellikle dinî konularda- itirazlar ve eleştiriler de yöneltmiştir. Bu türden pek çok açıklama bulunmakla birlikte, fikir vermesi açısından, iki örnek vermek istiyoruz.

Mütercimin itirazlarına ve metne yönelik tashihlerine dair en ilginç örneklerden biri; Bentham'ın *Ceza Hukukunun İlkeleri* başlıklı kitabında yer alan 'Cemiyet Oluşturma Hakkı; Yani, Hükümet Uygulamalarına Karşı Vatandaşların Kendi Arzularını ve Hislerini İfade Etme Hakkı' başlığı altında ifade ettiği görüşlere dair yaptığı açıklamadır. Bentham; 'Sultan', 'Saraylı (Seraglio)' ve 'Yeniçeriler'

162 Örnek olarak bkz. *Usûl*, I, s. 8-10, 21, 26-30, 46, 63, II, s. 9, 14, 20.

163 *Usûl*, I, s. 130/dn.2.

164 *Theory of Legislation*, s. 301; *Usûl*, I, s. 215/dn.1.

kelimelerini de kullanarak bu üçlü arasındaki ilişkinin korkuya dayandığını ifade ettikten sonra¹⁶⁵ şu görüşleri yazmaktadır:

‘Londra’da halk sesini, yasalara uygun bir şekilde yapılan toplantılarda duyurur. İstanbul’da halkın sesi, öfkeyle patlayarak ortaya çıkar. Londra’da, halk duygularını dilekçelerde ifade eder; İstanbul’da ise halk duygularını, şehri yakıp yıkarak dile getirir’¹⁶⁶.

Son derece dikkate değer ve bir o kadar da tartışılması gereken bu ifadeyi tercüme ettikten sonra A. F. Zağlul, dipnot düşerek, ‘Bentham; Yeniçeriliğin bulunduğu bir zamanda yazıyordu. Artık Yeniçeriler tamamen sona erdi. İstanbul bugün, başka ülkelerin başkentleri gibi sakin ve düzenlidir.’ demektedir¹⁶⁷.

Bentham’ın ifade ettiği görüşler, her ne kadar Yeniçeri isyanlarıyla ilişkili olsa da, aynı zamanda bir bütün olarak Osmanlı Devleti ve düzeniyle ilgili olduğunda şüphe yoktur. Bentham bu cümleleriyle, açık bir şekilde; ifade hürriyeti, siyasî hürriyetler, teşkilatlanma hürriyeti, yönetim-halk ilişkisi, devlet otoritesi ve vatandaş hakları gibi konularda Osmanlı Devleti’ni eleştirmektedir. Buna rağmen, A. F. Zağlul bu konuları görmezden gelip meseleyi sadece bir güvenlik sorunu olarak görmüş ve buna uygun olarak açıklamada bulunmakla yetinmiştir.

Ahmet Fethi Zağlul’un Bentham’ın görüşlerine yönelttiği itiraz ve eleştiri mahiyetindeki açıklamalarının daha çok dinî konularda olduğu söylenebilir. Bentham, *Ceza Hukukunun İlkeleri* adlı kitabının birinci bölümünde, ‘Hazret’ gibi herhangi bir saygı ifadesi kullanmadan (Hz.) Muhammed’in aklın gücüne güvenmediği için insanların aşırı içki içmesini yasakladığını ifade etmektedir¹⁶⁸. Bu cümleden, A. F. Zağlul dipnot düşerek; içkiyi yasaklayanın Hz. Muhammed değil, Allahu Te’âlâ olduğuna ve Allah’ın Kur’an-ı Kerim’de içki içmemeyi emrettiğine dair bir açıklama yaparak Bentham’a cevap vermekte ve metindeki bilgileri tashih etmektedir¹⁶⁹. Başka bir yerde ise, İslâm dininin, Bentham’ın Hristiyanlar için olmasını istediklerinden çok daha fazlasını içerdiğine dair bir izahta bulunmaktadır¹⁷⁰.

165 *Theory of Legislation*, s. 466.

166 *Theory of Legislation*, s. 466.

167 *Usûl*, I, s. 331/dn.1.

168 *Theory of Legislation*, s. 364.

169 *Usûl*, I, s. 256/dn.1.

170 *Usûl*, II, s. 153/dn.1. A. F. Zağlul’un dipnot düşerek Bentham’a yönelttiği itirazlar için ayrıca bkz. *Usûl*, I, s. 33/dn.1, 189/dn.1, 195/dn.1, 199/dn.1; 220/dn.2; 223-224/dn.1, 226, 233, 251-252/dn.1, II, s. 66/dn.1, 138/dn.1, 2, 106-107/dn.

bd4) Mütercimın Metıne Yaptığı İlave ve Çıkarmalar

A. F. Zağlul; *Yasama Usulü'nün* birinci cildi olan *Yasama İlkeleri'nin* başına, eserin aslında olmamasına rağmen, bir cümlelik ilavede bulunmuştur. Bu cümlede; eserin aslında yer alan 'legislation' kavramına karşılık olarak 'Şerâ'i' kelimesini seçmesinin sebebini açıklayıp bu kavramın halk arasında hüküm vermek, onların davalarını ve durumlarını açıklamak için konulan kanunlar anlamına geldiğini, eserin aslında kullanılan 'legislator' kelimesinin karşılığı olarak tercümede kullanıldığı Şâri' ve 'müşerri' kavramlarının ise 'yasa koyucu' demek olduğunu ifade etmektedir¹⁷¹.

Bentham; bazı filozofların savunduğu; sempati ve antipati duygularının ahlâka temel olamayacağını anlatırken; 'Bir kişi, neyin iyi neyin kötü olduğunu öğretecek olan -kendisine verilmiş- bir şeye sahip olduğunu söylemekte, buna da vicdan ya da ahlâk duygusu demektir' şeklinde bir ifade kullanmaktadır¹⁷².

Bu cümledeki 'verilen' fiilin (nâib-i) fâilinin ne veya kim olduğu Bentham tarafından belirtilmemesine rağmen, A. F. Zağlul bu cümleyi, 'Zeyd, kendisinin faydalı ve zararlıyı ayırmasını sağlayacak bir şeyi büyük fazlı ve keremiyle Allah'ın kendisine lütfettiğini ve kendisine onu emanet ettiğini zanneder; bu ayırt edici şey vicdan veya manevî duygudur (el-ihşâs el-ma'nevî)' şeklinde tercüme etmiştir¹⁷³. Böylece metne Allah lafzını ilave edip bu duyguların O'nun tarafından verildiğini ifade ederek metni ve taşıdığı anlamı büyük ölçüde dönüştürmüş, hatta tahrif etmiş olmaktadır.

J.Bentham'ın yararı merkeze alan görüşünü en iyi ifade eden ve onun bütün felsefesini özetleyen bir cümleyi A. F. Zağlul önemli bir değişikliklerle tercüme etmiştir. Bentham'ın cümlesi şu şekildedir: 'Tabiat, insanı haz ve elem imparatorluğunun (yönetimi) altına koymuştur. Bütün fikirlerimizi onlara borçluyuz; bütün yargularımızda ve hayatımızla ilgili bütün kararlarımızda onlara müracaat ederiz. Bu boyun eğmeden kaçındığını sanan ne dediğini bilmemektedir...' ¹⁷⁴.

Bentham'ın bu cümlelerini A. F. Zağlul şu şekilde tercüme etmiştir: 'İnsan, haz ve elem varlığı olarak yaratılmıştır. Onun bütün fikirleri bu iki şeye döner. Bütün eylemler onlardan çıkar. Kendisi üzerinde bunların hâkimiyeti olmadığını söyleyen kişi, ne dediğini bilmeyen bir cahildir...' ¹⁷⁵. A. F. Zağlul; Bentham'ın

171 *Theory of Legislation*, s. 1; *Usûl*, s. 17.

172 *Theory of Legislation*, s. 6-7.

173 *Usûl*, I, s. 22.

174 *Theory of Legislation*, s. 2.

175 *Usûl*, I, s. 18.

‘tabiat’ın insanı haz ve elemin hâkimiyeti altına koyduğuna dair görüşünü, ‘yaratma (hulika)’ fiilini kullanarak tercüme etmiş, böylece agnostik ve hatta ateist görüşleri benimseyen¹⁷⁶ J.Bentham’ın görüşlerini Arapça’ya tercüme ederken okuyucusu için daha kabul edilebilir hale getirmiştir.

Bentham; *Ceza Hukukunun İlkeleri* adlı kitabında, hukukî muamelelerin yazılı hale getirilmesini, eğer muameleler şifahî yapılırsa tartışmalara sebep olacağını belirttiikten sonra şöyle demektedir: ‘...Muhammet, takipçilerine bu tedbiri almalarını tavsiye etmiştir. Bu (tavsiye), Kur’an’ın, sağ duyuyla ilgili ışık taşıyan neredeyse yegane pasajdır.’¹⁷⁷ Bu paragrafı A. F. Zağlul, şu şekilde tercüme etmiştir: ‘...Muhammet (Sallallahü aleyhi ve sellem) taraftarlarına ve kendi şeriatine uyanlara Bakara Suresi’nde de geçtiği üzere muamelelerinde yazıyı kullanmalarını tavsiye etmiştir.’¹⁷⁸ A. F. Zağlul, bu tercümede bir yandan metni değiştirmiş ve ilavede bulunmuş, öte yandan ise metinden bazı kısımları çıkarmıştır.

Yasama Usulü kitabında –tespit edebildiğimiz kadarıyla-, üç yerde Hz. Muhammed’e atıfta bulunulmakta ve O iki yerde sadece ‘Muhammet’, bir yerde ise ‘Peygamber Mahomet (the Prophet Mahomet)’ şeklinde anılmaktadır. Bu ifadelerin her üçünde de A. F. Zağlul, Hz.Muhammed’in adından sonra metin içinde ‘Muhammed (Sallallahu Aleyhi Vesellem)’, ‘Muhammed (Aleyhissalâtü ve’s-selâm)’ şeklinde saygı ifadeleri ilave etmiştir¹⁷⁹.

A. F. Zağlul’un metne müdahale ettiğine dair son örneğimiz Türkler ve Osmanlı Devleti ile ilgilidir. Bentham, *Medenî Hukuk Usulü* başlıklı kitabında, mülkiyet hakkının ihlali sonucunda ortaya çıkan kötülükleri anlatırken şu görüşlere yer vermektedir:

‘Küçük Asya, Yunanistan, Mısır ve Afrika Kıyıları, Roma İmparatorluğu döneminde tarım, ticaret ve nüfus itibarıyla çok gelişmişti, Türk idaresinin saçma despotizmi altına girince ne oldu? Saraylar kulübelere dönüştü, şehirler küçük köyler haline geldi. Her düşünen insana iğrenç gelen bu idare, bir devletin mülkiyet dokunulmazlığına saygıdan başka bir şeyle zengin olamayacağını hiçbir zaman anlamamıştır. Halkın (imkanlarını) sünger gibi emmek ve halkı sersemletmekten başka devlet idaresine dair hiçbir sırta sahip olmamıştır. Böylece, yeryüzünün en

176 Ebenstein, W., *Siyasî Felsefenin Büyük Düşünürleri*, s. 292; Crimmins, James E., ‘Bentham on Religion: Atheism and the Secular Society’, *Journal of the History of Ideas*, XLVII, Sy.1 (Jan-Mar.1986), s. 95-110.

177 *Theory of Legislation*, s. 402.

178 *Usûl*, I, s. 283.

179 *Theory of Legislation*, s. 364, 374, 402; *Usûl*, I, s. 256, 263, 283.

güzel ülkeleri, barbar işgalcilerin ellerinde, viran, kıraç, metruk ve zor tanınır hale gelmiştir.¹⁸⁰

Bentham'ın ve öğrencilerinin; niçin Osmanlı Devleti ve bu devletin sınırları içindeki bölgelerle yoğun bir şekilde ilgilendiklerinin cevabını da içeren bu paragraftaki, 'Türk idaresinin..' kelimeleriyle başlayan soru cümlesini Ahmet Fethi Zağlul, tercüme etmemiş ama diğer kısımları çevirmiştir¹⁸¹. Mütercim, yerli-yersiz pekçok yerde açıklamalarda bulunurken, bu ağır ve haksız eleştirilerin olduğu sayfada hiçbir görüş belirtmemiştir.

D) Sonuç ve Değerlendirme

Makale boyunca verilen bilgilerden anlaşılacağı üzere; J.Bentham, gerek hayatı, eserleri ve görüşleri gerekse faaliyetleri ve arkadaş çevresi itibarıyla düşünce tarihinin en dikkate değer şahsiyetlerinden biridir. Sosyal, siyasi ve bilimsel ilişkileriyle arkadaş çevresi ve öğrencileri hakkında yukarıda özet olarak verilen bilgiler bize, onun ne kadar çok üst düzeyde şahsiyetlerle münasebette bulunduğunu göstermektedir. J.Mill, J.S.Mill, J.Austin, Bowring ve Dumont gibi seçkin arkadaş ve öğrencileri, onun görüşlerini yaygınlaştırmak için büyük çaba harcamışlardır. Bunun sonucunda, şöhreti ve görüşlerinin etkisi İngiltere'nin sınırlarını aşmış, Fransa, Rusya, A.B.D. ve Kanada gibi ülkelerin düşünce hayatı üzerinde tesirli olmuştur. En çok etkilediği ülkeler arasında Arjantin ve Brezilya gibi Güney Amerika ülkelerini de saymak gerekir. Bunlara, Mısır, Libya ve Yunanistan gibi Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan ve daha sonra bağımsızlıklarını kazanan ülkeleri de eklediğimizde, neredeyse dünyanın meskun bölgelerinin tamamına hitap etmeye çalışan bir düşünür ile karşı karşıya bulunduğumuz kolayca anlaşılacaktır.

Bu çabalar sonucunda, İngiliz düşünce tarihinde bir şahsın adıyla anılan ve Benthamcılık denilen ilk düşünce okulu kurulmuştur. Bentham'ın XVIII. yüzyılın sonlarında başlayan ve İngiltere'de sosyal, siyasi ve hukukî reformlar yapılması gerektiğini savunan İngiliz radikal hareketine katılması ve daha sonra da bu hareketin lideri haline gelmesiyle, yararcılık daha da yaygınlaşma imkanı bulmuştur.

Bentham'ın etkisi, kendisinin vefatından sonra da sürmüştür, öğrencileri ve taraftarları vasıtasıyla, ahlâk, hukuk, siyaset ve iktisat gibi alanlarda pek çok düzenlemenin yapılmasına ve yeni görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında, Felsefi Radikaller denilen grubun etkisi azalmışsa da, Bentham'ın

180 *Theory of Legislation*, s. 117.

181 *Usûl*, I, s. 95.

yarar kavramını esas alan felsefesi bugüne kadar taraftar bulmuş ve tartışılmaya devam etmiştir. Böylece yararcılık, tecrübeciliğin yanı sıra, İngiliz düşüncesinin hâkim özelliklerinden biri haline gelmiştir.

O'nun kurduğu yararcı felsefe; başta hukuk, ahlâk ve siyaset olmak üzere her alanda yarar kavramını esas almakta, yararı ise haz ile açıklamaktadır. Böylece o, insanın bütün fiillerinin temelinde haz ve elemine bulunduğunu savunmaktadır. Bütün ahlâkî, siyasî, iktisadî ve hukukî kavramları ve kurumları da bu görüşlerden hareketle izah etmektedir. Onun bu temel üzerine bina edilen yararcı felsefesi, doğal hukuk görüşünü reddetmekte, hukuku ahlâktan hareketle kurmaya çalışmakta; toplumun sanal bir yapı, gerçek olanın ise birey olduğunu ileri sürmektedir. Bu yaklaşımıyla o, hazcı, bireyci ve bencil bir yararcılığı savunmuş olmaktadır.

Bentham bu görüşlerini en temel eserlerinden biri olan *Yasama Usulü* adlı kitabında da savunmaktadır. Dolayısıyla, bu eserin A. F. Zağlul tarafından XIX. yüzyılın sonlarında Arapça'ya tercüme edilip bastırılması genel olarak yararcılık tarihi açısından olduğu kadar, çağdaş Batı düşüncesi ile Arap ve Türk düşüncesinin ilişkisi açısından da çok önemlidir.

A. F. Zağlul'un meslek hayatının daha başında, *Yasama Usulü* adlı eseri Fransızca'dan Arapça'ya tercüme edip bastırması, Bentham'ın ve bu eserinin, XIX. yüzyılın sonlarında bile Fransa'da hâlâ şöhretini devam ettirdiğini göstermektedir. Bunun kadar önemli olan başka bir husus ise, A. F. Zağlul'un ilim bakımından ileri durumdaki Fransa'dan bir eser tercüme edip ülkesine hizmet etmeye karar verdiği zaman Bentham'ın anılan eserinden daha önemlisini bulamadığını ifade etmesidir.

Öte yandan, Mısır'da XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında Batı dillerinden Arapça'ya yapılan tercüme dikkate alındığında, Bentham'ın *Yasama Usulü* adlı eserinin seviyesinde ve genişliğinde bir ahlâk, hukuk ve felsefe eserinin tercüme edilmediği görülür. Bu yüzden XIX. yüzyılın sonlarında böyle bir eserin tercüme edilmesi, çağdaş İslâm dünyasındaki ahlâk ve hukuk düşüncesi tarihi açısından da önemlidir. XIX. yüzyılda Mısır'ın hukuk sisteminin esas itibarıyla İslâm hukukuna dayandığını, Fransa ve İngiltere'nin Mısır'ı işgali ve Batı medeniyetinin bu ülkeye etkisiyle hukuk alanında da bazı reformlar yapılmasına dair teşebbüsler olduğu hususu dikkate alındığında, A. F. Zağlul'un tercüme ettiği bu eser ile aynı zamanda dönemindeki hukuk tartışmalarına da katkıda bulunmak istediği anlaşılmaktadır.

XIX. yüzyıl bütün İslâm dünyasında olduğu gibi, çağdaş Arap düşüncesinde de yeni arayışların olduğu, yeni kavramların ve fikirlerin üretilmeye çalışıldığı bir

dönemdir. Bu açıdan bakıldığında gerek *Yasama Usulü* tercümesinin gerekse A. F. Zağlul'un öteki çevirilerinin dili ve kavramları da son derece önemlidir. Mütercim-in yarar kavramına karşılık, menfaat (menfa'a) kelimesini kullanması örneğinde olduğu gibi pek çok kavramın Arapça karşılığını vermekte başarılı olduğu görülmektedir. Ancak moral kelimesi örneğinde olduğu gibi bazı kelimelere karşılık bulmakta çok zorlanmış, hatta zaman zaman hata yaptığı da olmuştur.

Yasama Usulü adlı eserin birinci kitabı olan *Yasama İlkeleri* başlıklı kitabın Bentham'ın yararcılık felsefesinin temellerini içeren önemli bir metin olduğu söylenebilir. Buradan hareketle, yararcılığın çağdaş İslâm düşüncesine girişi ve Batı ahlâk felsefesinin İslâm dünyasına etkisi açısından, bu tercümenin, dönüm noktalarından biri olduğu söylenebilir. Öte yandan aynı eserin, muhtemelen Batı dillerinden Arapça'ya tamamı tercüme edilen ilk ve nadir hukuk metinlerinden biri olması muhtemeldir.

Yasama Usulü'nün tercümesinde A. F. Zağlul'un gösterdiği titizliğe rağmen metne müdahalelerde ve ilavelerde bulunmuş, bazen metne yeni unsurlar ekleyerek anlamını değiştirmiş, bazen de metinden çıkarmalar yapmıştır. Bu açıdan bakıldığında, tercümenin, bütün olumlu yönlerine rağmen, ihtiyatla kullanılması gerektiği söylenebilir.

Eserin Arapça'ya çevrilip yayımlanmasından bugüne kadar, çağdaş Arap düşüncesinde yeteri kadar yankı bulduğunu ve içerdiği görüşlerin tartışıldığını söylemek zordur. Esasen tercümenin 1891 tarihinde yapılan ilk baskısından sonra bir daha basılmamış olması da yeterli ilginin gösterilmediğinin açık delilidir. Buna sebep olarak, Bentham'ın dilinin genellikle akıcı olmaması, eserde hukukun pratik ve teorik kısımlarının iç içe ele alınması ve eserin hacimli oluşu gibi gerekçeler ileri sürülebilir. Muhtemelen en önemli sebeplerden biri de yararcılığın ikinci büyük filozofu olan J.S.Mill'in eserlerinin bütün dünyada olduğu gibi Mısır'da da yaygın bir şekilde okunmasıdır.

Bu tespitimiz, yararcılığın çağdaş Arap düşüncesinde ilgi görmediği şeklinde anlaşılmalıdır. Zira, XX. yüzyılın başlarından itibaren Mısır'da yararcılığa ilgi duyan, Arap milliyetçiliğini yararcılık ile temellendiren, çoğunlukla liberal görüşlere sahip olan ve yararcılığı benimsediklerini açıkça ilan eden bir aydınlar grubu bulunmaktadır.

Bunlardan biri olan Sa'd Zağlul (ö. 1927) da kardeşi A. F. Zağlul gibi Muhammed Abduh (ö. 1905)'un öğrencilerinden ve yakın arkadaşlarından olup kardeşi gibi hukuk tahsil etmiştir. Daha çok siyasî faaliyetleriyle tanınan Sa'd Zağlul, A.L. Seyyit gibi bazı arkadaşlarıyla birlikte, Millet Partisi (Hızbü'l-Ümme)'ni kurmuşlardır. Bu siyasi parti, birinci dünya savaşından sonra 1918 yılında Vefd Partisi

(Hızbü'l-Vefd) adını almış, Sa'd Zağlul ve A. L. Seyyit de kurucuları arasında yer almıştır. Vefd Partisi, 1924 yılında yapılan seçimleri kazanmış, partinin lideri Sa'd Zağlul da başbakan olmuştur. Milliyetçi ve liberal görüşlere sahip olan Vefd Partisi ve kurucuları, milliyetçiliği 'karşılıklı yarar' ile temellendirmişler, yararın toplumu bir araya getirecek temel bir ilke olduğunu ileri sürmüşlerdir¹⁸².

Sa'd Zağlul'dan sonra onun halefleri olan Mekrem Ubeyd (ö. 1961) gibi siyasi liderler ve Abdulkadir el-Mâzinî (ö. 1949) gibi edebiyatçılar, liberal ve yararcı görüşleri savunmaya devam etmişlerdir. Mazinî, *er-Risâle Dergisi*'nde 1935 yılında yayımladığı bir makalede; Araplar asırlardır dil, kültür ve duygu bağlarıyla birleşmemişlerse bile, böyle bir birliğin günümüzde olması gerektiğini, Arapların birliği yararcı sebeplere dayanarak gerçekleştirmeleri gerektiğini savunmuştur¹⁸³. Böylece Mazinî yarar kavramını, sadece Mısır milliyetçiliğinin temeline yerleştirmekle kalmamakta, Arap birliğini gerçekleştirecek ana ilke olarak kabul etmektedir.

Çağdaş Arap/Mısır düşüncesinde yararcılığı savunan düşünürlerin en önemlilerinden biri de Ahmet Lütfi Seyyit (1872-1964)'tir. O da A. F. Zağlul ve Sa'd Zağlul gibi Muhammed Abduh'un öğrencilerindedir. Genellikle 'Nesillerin Hocası (: Üstâzü'l-Ciyl)' olarak anılan A. L. Seyyit, 'Mısır'da çağdaş felsefi düşüncenin öncüsü (râid el-fıkr el-felsefî el-mısrî)' olarak kabul edilmektedir¹⁸⁴. Osmanlı Hilâfeti'ne karşı yarar kavramıyla temellendirilmiş Mısır milliyetçiliğini savunan Millet Partisi'nin, daha sonraki adıyla Vefd Partisi'nin kurucularından biridir¹⁸⁵. 1907-1915 yılları arasında Millet Partisi'nin yayın organı olarak faaliyet gösteren *el-Ceride* isimli gazetenin editörü olarak görev yapmıştır. Bu gazetenin yayın ilkeleri arasında; ifade, yazı ve toplantı hürriyeti gibi liberal değerleri savunmak da yer almıştır¹⁸⁶.

182 Ahmed, Jamal Mohammed, *The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism*, Londra-1960, Oxford University Pres, s. 89; Botman, Selma, 'The Liberal Age, 1923-1952', s. 285-308; Coury, Ralph M., 'Who 'Invented' Egyptian Arab Nationalism?, Part 1', s. 251-253; Eban, Captain A.S., 'The Modern Literary Movement in Egypt', (*Journal of International Affairs*, XX, Sy. 2 (Apr. 1944), s. 172; Marsot, A.L.S., *A Short History of Modern Egypt*, s. 82-83; Mihail, Remzi, *es-Sahâfet el-Mısrıyye ve'l-Hareket el-Vataniyye, 1882-1922*, s. 97.

183 Coury, Ralph M., 'Who 'Invented' Egyptian Arab Nationalism?, Part 2', s. 471.

184 Neccâr, Hüseyin Fevzi, *a.g.e.*, s. 93 vd., 325; Hüveydi, Yahya, 'Lütfi es-Seyyid ve Ârâ'uhû es-Siyâsiyye', *Kitabün Tezkâriyyün an Üstâzi'l-Ciyl Ahmet Lütfi es-Seyyid* içinde, Kahire-1986, el-Hey'et el-Âmme li Şü'ûn el-Metâbi' el-Emîriyye, s. 22-23, 63.

185 Mihail, Remzi, *a.g.e.*, s. 97; Dayf, Şevki, *el-Edeb el-Arabî el-Mu'asır fî Mısır*, Kahire-1979, Dâru'l-Meârif, s. 253.

186 Mihail, Remzi, *a.g.e.*, s. 96-97; Ahmed, J.M., *The Intellectual Origins of Egyptian Nationalism*, s. 69, 88; Dayf, Şevki, *a.g.e.*, s. 253; Hamza, Abdullatif Ahmed, *el-Sahâfet el-Mısrıyye fî Miete Âmm*, ys.-ts., Dâru'l-Kalem, s. 84-87.

A. L. Seyyit, Bentham'dan çok J.S.Mill'in etkisinde kalan bir yararıdır. Bir yandan liberal öte yandan ise milliyetçi görüşleri savunmuş, her ikisini de yararcılık ile temellendirmiştir. Bireyci ve hürriyet merkezli liberal görüşleri savunurken dayandığı düşünürlerin başında J.S.Mill gelmektedir. Bu etkiyle, onun siyasî ve sosyal düşüncesinde yarar kavramı temel bir esastır. Yarar, devletlerin birbiriyle ilişkilerinde, devlet-birey ve birey-birey ilişkilerinde ana belirleyicidir. A. L. Seyyit'in soyut idealizmden nefreti, Bentham ve Mill'in görüşlerinin etkisiyledir¹⁸⁷.

Son olarak farklı siyasî ve ideolojik anlayışlara sahip olan kişiler arasında da yararcılığın taraftar bulduğunu göstermesi açısından, seküler görüşleri benimseyen bir Fabian sosyalisti olarak kabul edilen ve milliyetçilik anlayışında yararcı görüşlere sahip olan Kıptî asıllı Selama Musa (ö. 1958)¹⁸⁸ ile dini inançlara bağlılığı ile tanınan büyük hukukçu Abdürrezzâk Ahmet Senhûrî (ö. 1971)'yi de zikretmek gerekir. Çağdaş Arap hukukçularının en önemlilerinden biri olan Senhûrî, Arap dünyasındaki kanunlaştırma çalışmaları hususunda büyük emek vermiş ve bu konuda son derece önemli eserler kaleme almıştır¹⁸⁹. Senhûrî'nin Çağdaş Arap dünyasındaki hukuk düşüncesine ve kanunlaştırma faaliyetlerine katkısını dikkate alarak bir yazar onu 'Mısır'ın J.Bentham'ı' şeklinde anmaktadır¹⁹⁰. Ancak Senhûrî'nin yararcılık ile ilişkisi bundan ibaret olmayıp hukuk düşüncesinde hukuk-toplum ilişkisini dikkate alan bir anlayışa sahip olduğu ve etkilendiği kişiler arasında sosyal yararcı hukuk okulunun kurucusu Rudolf von Jhering (ö. 1892)'in de bulunduğu belirtilmektedir¹⁹¹.

187 es-Seyyid, Ahmet Lütfi, 'el-Hürriyye', *Kitabün Tezkârîyyün an Üstâzi'l-Ciyl Ahmet Lütfi es-Seyyid* içinde, s. 106-119; a.g.yz., 'el-Hürriyye ve Mezâhib el-Hükm', *a.g.e.* içinde, s. 142-149; Hüveydi, Yahya, 'Lütfi es-Seyyid ve Ârâ'uhû es-Siyâsiyye', *a.g.e.* içinde, s. 11-17; Ahmed, J.M., *a.g.e.*, s. 88, 90; en-Neccâr, Hüseyin Fevzi, *Ahmed Lütfi es-Seyyid*, s. 203-204.

188 Coury, Ralph M., 'Who 'Invented' Egyptian Arab Nationalism?, Part 2', s. 472. Fabianizm (Fabianlar), soyut nazariyelere değil anaokulu eğitimi, aşevleri ve işsizlikle savaş gibi pratik alanlarda yoğunlaşan ve XIX. yüzyılın sonlarından itibaren faaliyet gösteren bir sosyalist akımdır. Bentham'ın incelemeci ve olayları esas alan araştırmalarının Fabianlar üzerinde etkide bulunduğu ifade edilmektedir (Bkz. Ebenstein, W., *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri*, s. 293; Mack, Mary Peter, 'The Fabians and Utilitarianism', *Journal of the History of Ideas*, XVI, Sy.1 (Jan.1955), s. 76-88).

189 Senhûrî hakkında bkz. Bedir, Murteza, 'Senhûrî, Abdürrezzâk Ahmed' md., *DİA*, İstanbul-2009, s. 523-525.

190 Huneidi, Isa A., 'Twenty-Five Years of Civil Law System in Kuwait', *Arab Law Quarterly*, I, Sy. 2 (Feb., 1986), s. 216.

191 Bechor, Guy, *The Sanhuri Code, and the Emergence of Modern Arab Civil Law (1932 to 1949)*, Leiden-2007, Brill, s. 60. Jhering'in görüşleri hakkında bkz. Güriz, Adnan, *Hukuk Felsefesi*, Ankara-2003, Siyasal Kitabevi, 281-298.

Toparlayacak olursak, yararcılığın çağdaş Arap düşüncesine girişini, Jeremy Bentham ve öğrencisi J.Bowring'in Libya ve Mısır yöneticileriyle XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren başlayan ilişkilerine kadar geri götürmek mümkünse de, sistematik bir şekilde girişinin A. F. Zağlul'un *Yasama Usulü*'nü tercüme etmesiyle olduğu söylenebilir. Bu eserin tercümesi, çağdaş Arap düşüncesinde ahlâk ve hukuk felsefesinin gelişimi için olduğu kadar, siyaset ve iktisat felsefesi açısından da son derece önemlidir.

Bentham'ın *Yasama Usulü*'nün Arapça'ya *Kitâbu Usûli's-Şerâ'i*' başlığı altında tercüme edilmesinden sonra, çoğunluğu liberal ve milliyetçi görüşlere sahip olan Vefd Partisi'nin Sa'd Zağlul ve Ahmet Lütfi Seyyit gibi kurucuları yararcılığı benimseyerek milliyetçilik anlayışlarını yarar kavramıyla temellendirmişlerdir. Ancak bu grubun yararcılık anlayışlarında J.S.Mill'in etkisi, Bentham'ın etkisinden daha açık ve daha çok görünmektedir. Senhûrî'nin etkilendiği Jhering'in sosyal yararcılığını da bunlara ilave ettiğimizde, çağdaş Arap düşüncesinde yararçı bir düşünce okulundan bahsetmek mümkün görünmektedir.

Çağdaş Arap düşüncesine yararcılığın etkisi ve bu etkinin boyutları hakkındaki bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Bu konuda yapılacak yeni çalışmalar, çağdaş Arap ve Türk düşüncesi tarihinde ahlâk, siyaset, hukuk ve iktisat felsefesi gibi alanlarda yapılan tartışmaların daha iyi anlaşılmasına yardım edecektir.

Jeremy Bentham'ın Etkisi ve Yararcılığın Çağdaş Arap Düşüncesine Girişi

Özet ■ Ahlâk felsefesinin en önemli okullarından biri olan yararcılığın kurucusu Jeremy Bentham'ın etkisi ve yararcılığın çağdaş Arap düşüncesine girişinin konu edildiği bu makalede; Bentham'ın hayatı, eserleri ve felsefesi kısaca anlatıldıktan sonra, James Mill, J.S.Mill, Etienne Dumont ve John Bowring gibi arkadaş ve öğrencileri de dikkate alınarak, Bentham'ın İngiltere, Fransa, Rusya ve A.B.D. gibi ülkelere etkisi ele alınmıştır. Makalenin bu bölümünde, onun farklı ülkelerden birçok siyasetçi, yazar ve düşünürle ilişkiler kurduğu, buna paralel olarak da daha hayatta iken büyük bir üne kavuştuğu tespiti yapılmıştır. Makalenin ikinci kısmında, E.Dumont'un Fransızca olarak 1802 yılında neşrettiği *Yasama Usulü (Traité de Législation Civile et Pénale)* adlı mecmuanın içindeki Bentham'a ait kitapların, *Kitâbu Usûli's-Şerâ'i*' başlığı altında Ahmet Fethi Zağlul tarafından 1891 tarihinde yayımlanan Arapça tercümesi tanıtılıp incelenecektir. Makalede, yararcılığın çağdaş Arap düşüncesine sistematik olarak bu tercüme aracılığıyla girdiği, daha sonra ise Sa'd Zağlul ve Ahmed Lütfi Seyyid gibi siyasetçi ve düşünürler tarafından savunulduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Jeremy Bentham, Yasama Teorisi, Yararcılık, Yararcılığın Etkisi, Ahlâk Felsefesi, Liberalizm, Felsefi Radikaller, John Bowring, Etienne Dumont, James Mill, J.S.Mill, *Yasama Usulü*, *Kitâbu Usûli's-Şerâ'i*, Çağdaş Arap Düşüncesi, Ahmet Fethi Zağlul, Ahmet Lütfi Seyyid.